

APTE Irodalomtudományi Doktori Iskola,
a Kultúratudományi Doktori Program és a
Miskolci Egyetem Kulturális és
Vizuális Antropológia Tanszék műhelyvitája

Művészetek és Irodalom Háza
Pécs, 2008. március 28–29.

látás tekintet pillantás

A megfigyelő lehetőségei

PÉNTEK

10:30 Kovács Éva, Orbán Jolán KÖSZÖNTŐ

Moderál: Szijártó Zsolt A társadalomtudós optikai tudattalanja

11:00 Biczó Gábor Antropológiai tekintet, avagy a megkettőzött dokumentum

11:20 Gagy Ágnes „I'm so grassroots I could quote myself” Honnan ismerünk fel ma egy mozgalmat...

11:40 Becze Szabolcs Kutató tekintet - kulturális tekintet - megértő tekintet

12:00 Éber Márk A megfigyelő és megfigyelése

12:20 VITA

12:40 EBÉD

13:20 Gagy József Terepmunka, éberség, csodálkozás

13:40 Feischmidt Margit Módszertani nacionalizmus, színvakság, etnikai tekintet

14:00 Baráth Katalin Magyarországot látni - a Magyar Nemzeti Múzeum „Magyarország története” c. állandó kiállításáról

14:20 Szabó Töhötöm Akció indul! A történet kisajátítása az etnográfiai értelmezésben

14:40 VITA

Moderál: Bókay Antal Pillantás a/egy testre

15:00 Erős Ferenc A kelet-európai zsidóság arca

15:20 Kasznár Kata A zavart tekintet. Nádas Péter: Szerelem

15:40 Valuska László „A haláloból nő ki az írásom.” A test és a halál mint nyelvi konstrukciók...

16:00 VITA KÁVÉVAL

16:20 Bokor Zsuzsa Ami az „őszinte” elbeszélésen túl van. Orvos páciens és kutató szerelmi hármasaról

16:40 Kovai Melinda Büntetőjogi felelősségem tudatában kijelentem, hogy 1956 óta benn vagyok az eseményekben...

17:00 VITA

Moderál: Kovács Éva Amit nézek, visszapillant rám

17:20 Wessely Anna A könyvek „szeme”

17:40 Kövér György A történész tekintete

18:00 VITA

SZOMBAT

Moderál: Orbán Jolán Szkópikus rezsimek

9:00 Perényi Roland Megfigyelés, osztályozás, leírás. A századfordulós budapesti bűnözés...

9:20 Balogh János Mátyás Fényképész, rajzoló, újságfogyasztó. (Illusztrált napilapok a dualizmus korában)

9:40 Farkas Noémi 18-19. századi közép-erdélyi halotti orációk

10:00 Fekete Ilona Gombostűhegyen - emberi és állati szervek ábrázolásának gyakorlata a 18. Században

10:20 VITA

10:40 KÁVÉSZÜNET

11:00 Nagy Terézia A látható és a láthatatlan dél-ázsiai és afrikai muszlim diaszpórákban

11:20 Baumann Tímea A délszláv háború reprezentációs formái és a Másik, akinek a diskurzusok szólnak

11:40 Horváth Kata Passing és race

12:00 VITA

12:20 EBÉD

Moderál: Bán András Szkópikus rezsimek, folyt.

13:00 Minorics Tünde Pillantás a maszk mögé

13:20 Papp Ábris A megfigyelők megfigyeléseinek megfigyelése...

13:40 VITA

Moderál: Bán András Mozgó képek - mozgó pillantások

13:50 Pócsik Andrea Megfigyelés mozgásban

14:10 Bálint Katalin Fokalizálni egy nőt

14:30 Bottka Petrik A tekintet fogalma Jaques Lacan elméletében (filmelemzés)

14:50 VITA

15:10 ZÁRSZÓ

„A természet kezeiből előlépett ember nem kész szokat véve ajándékul, hanem csak tehetséget felkapni a dolgok képeit, s tüdőt, nyelvet, ajakot, melyeknek segédjeikkel hangot ejthessen.”

Kazinczy Ferenc

“Sohasem volt vagy lesz önmagában jelen levő megfigyelő, akinek a világ átlátszóan egyértelmű; ehelyett inkább az erőknek olyan többé-kevésbé hatásos elrendeződéseiről beszélhetünk, amelyekből kialakulhatnak a megfigyelő lehetőségei.”

Jonathan Crary

A megfigyelő problémája jó ideje foglalkoztatja a filozófiát, az irodalom- és művészetelméletet és a pszichológiát. Ezzel szemben a mainstream szociológia, antropológia és társadalomtörténet a „megfigyelő lehetőségeivel” mindezt elsősorban a vizuális reprezentációk kapcsán szembesült, a kép(iség) és a szöveg, megfigyelői pillantás és megpillantottság viszonya csak nemrégiben jelent meg e diszciplínák horizontján.

A vizuális antropológia és szociológia eddig elsősorban a vizuális reprezentációk feltérképezésére vállalkozott. A vizuális konvenciók a legkülönbözőbb esztétikai formákban ikonokon keresztül testesülnek meg a nyugati kultúrákban. Ezek az ikonok határozzák meg azokat a helyeket (státuszokat) és minőségeket, melyeket az individuum a társadalomban betölt. Ebből kifolyólag a vizuális konvenciók a reprezentáció mezején találhatók. A tudomány, művészet és mindennapi élet reprezentációi a társadalomtudós számára azonos státuszt töltenek be abból a szempontból, hogy mindegyikük egy megélt vagy megfigyelt realitásból táplálkozik.

A látás története mégsem pusztán reprezentáció-történet, hanem a test és az intézményes, diszkurzív hatalom formái közötti kapcsolatok metszéspontján megképződő „megfigyelői” státusz története.

Ez nem mond ellent annak, hogy a tekintet primér észlelő és értelemadó folyamat. Egy olyan tapasztalat, amely nem mindig tudatosul, hanem gyakran csupán az optikai tudattalanban, azaz az anyagi világ egy olyan vizuális dimenziójában jelenik meg, melyet a társadalmi tudat kiszűr és láthatatlanná tesz. A modernitás panoptikus uralma kétféleképp operál az optikai tudattalannal. Egyfelől úgy, hogy a rendies társadalmi helyzet felbomlásával „láthatatlanná” váló társadalmi különbségeket újra láthatóvá teszi, másfelől pedig úgy, hogy az elnyomottakat vonja a látómezőbe, és az elnyomók válnak láthatatlanná.

Második műhelybeszélgetésünk – utalva a 2007-es performativitás workshop tanulságaira – most e témákat és fogalmakat venné sorra. A műhely alapvető célkitűzése, hogy bemutassuk egymásnak saját koncepcióinkat és megismerkedjünk egymás elgondolásaival, illetve megkísérelhetjük közösen elrendezni az említett fogalmakat, és a hozzájuk kapcsolódó megközelítésmódokat. Reményeink szerint ily módon – akár a nehézségek feltérképezésén keresztül – kibomolhatnak a látás – tekintet – pillantás fogalmaiban rejlő lehetőségek.

Mindezek fényében arra kérjük Önöket, hogy álláspontjukat 15-20 percben foglalják össze, amelyből kiderül, hogy milyen konkrét szakterületen, milyen értelemben használják az említett fogalmakat. Fontos, hogy előadásukból világossá váljon, hogy e fogalmak saját példájuk esetében milyen elméleti kontextusba illeszkednek, továbbá, hogy véleményük szerint saját vizsgálódási terepükön milyen új perspektívákat nyithat meg a tekintet feltárására irányuló megközelítés. A megtartott rövid előadások szolgálnak az alapját a műhelymunkának.

Orbán Jolán és Kovács Éva
A doktori iskola oktatói

A társadalomtudós optikai tudattalanja

Antropológiai tekintet, avagy a megkettőzött dokumentum

BICZÓ GÁBOR

Peter Braun, a kortárs német irodalmi antropológia meghatározó szerzője, Hubert Fichte és felesége, Leonore Mau életművének elemzésekor vizsgálta az antropológiai fotó és szöveg ellentmondásokkal terhelt viszonyát. A szépiró Fichte és a fotóművész Mau közös utazásaik alkalmával megélt kulturális tapasztalataikat textuális illetve vizuális reprezentációkban előállítva az „idegen” életvilágok eltérő összefüggéseit jelenítik meg. A kevéssé meglepő következtetést az teszi érdekessé, hogy amikor Fichte és Mau az általuk létrehozott médium ürügyén később az eredeti élménypasztalatról beszélgetett – lett légyen az braziliai vallási szertartás vagy haiti vudu – úgy tűnt számukra, mintha nem ugyanarról szólnának. Fichte egy interjúban a megkettőzött dokumentálás terminus bevezetésével rámutat arra, hogy a szövegben látványként megidézett tekintet

munkája soha nem képes annak megmutatására, mint amit a kép tár elénk, és megfordítva.

Antropológiai szöveg és kép létjellegének különbsége közhely. Azonban Fichte és hozzákapcsolódva Peter Braun az ontológiai differencia tényéből nem a közvetítés, a megfeleltethetőség esélyét firtató filozófiai és antropológiai diskurzus jelentőségére következtet. Éppen ellenkezőleg, a megfeleltethetlenség tényét belátva a feladat annak a módszertani kimunkálása, hogy a kulturális tapasztalás során miként lehet a textuális és vizuális reprezentáció összhangját létrehozni a két mediális szféra függetlenségének fenntartása mellett. A következő rövid előadás Hubert Fichte és Leonore Mau munkásságának ürügyén a téma néhány lehetséges szempontjának bemutatására tesz kísérletet. ¶

„I’m so grassroots I could quote myself.”

Honnan ismerünk fel ma egy mozgalmat, ha látunk egyet?

GAGYI ÁGNES

Nagy általánosságban itt egy politikai aktorként észrevehető és azonosítható kollektív ágensről kellene hogy szó legyen. Az azonosítás kérdése nagyban annak a környezetnek a kérdése, amiben ezt a kollektív ágenszt megláthatjuk: intézményeké, amelyekben vagy amelyekhez képest a mozgalom aktorként jelenik meg; konfliktusoké, amelyekben artikulálódik; a politika konvencionális „helyeié”, ahol egyáltalán keresni fogjuk. Másrészt egy mozgalom azonosításának lényeges tényezője az is, hogy mindezekben a környezetekben hogyan helyezkedik el az, aki beszél róluk. Ha a mozgalom konceptualizációjának problémája egyszerre függ a kollektív ágens láthatóságától, a környezet láthatóságától, és a kettőről való tudás helyzetétől, ma úgy tűnik, hogy a mozgalmak megértésének mind a három feltételében változás zajlik. Úgy gondolom, hogy ezek a változások bizonyos szemszögből együtt, összefüggő jelenségként szemlélhetők, s az irodalomban létezik is egy olyan vonulat, ami együtt kezeli őket, akár paradigmatiszus összetarto-

zást létesítve a három komponensre vonatkozó kérdések között. A társadalomtudomány önreflexiója számára ezeknek a kérdéseknek a tétjei a politikum, ’társadalom’, állampolgárság stb. fogalmainak átrendeződésével, esetleg a társadalomtudomány ezekkel kapcsolatos szerepvárával függnek össze. A workshopon azonban inkább arról szeretnék beszélni, hogyan artikulálódik ugyanez a probléma olyan aktivista közösségek szintjén, akik önmaguk létrehozásán fáradozva szembesülnek ezekkel a kérdésekkel – s akik közül sokan társadalomtudományt is művelnek, ezt a típusú reflexiót is a közösségi innováció anyagaként használva. A diszkrepanciák és heterogenitások nem is annyira meglepő bemutatásán túl a cél annak megvilágítása volna, hogy a ’mi’, a ’ti’, a ’mozgalom’, a lokális és globális tér szimbolikus és politikai láthatóságát hogyan munkálják ki csoportok, akik a „searching biographical solutions to systemic contradictions” Beck-i paradoxonán túl maguk is a mindig eltérő és eltérítő életmód- és identitás-opciók sűrű közegében mozognak. ¶

Kutató tekintet – kulturális tekintet – megértő tekintet

BECZE SZABOLCS

Előadásomban a kulturális tekintet egy másfajta, a vizuális reprezentációk értelmezésén némileg túlmutatató megközelítését szeretném felvázolni. Több éve foglalkozom a baszkföldi társadalmi mozgalmak, a nacionalizmus, és a politikai erőszak összefüggéseivel, melyek vizuális reprezentáció szintén izgalmas terepet nyújthatnak az antropológiának. Ugyanakkor ezen a terepen a kutatói tekintetnek és a kulturális tekintetek irányainak nem kis szerepe van a kulturális megértésben.

A látás és észlelés, a vizuális percepció nem mindig jár együtt egy tudatosulási folyamattal, vagyis nem minden esetben lehet beszélni egy kulturális látásról, ugyanakkor fontos, hogy egyrészt a tekintetek (jelen esetben az antropológus, a vizsgált közösség, és az eltérő kulturális környezet és erőter pillantásai) hogyan lehetnek a tudatosítás, a láthatóvá tétel és ezáltal a respektus eszközei. Konkrét példáimon azt szeretném bemutatni, hogy mindez ho-

gyan oldhatja fel a baszk társadalom egyik kulturális tabuját, a terror diskurzusát. Ahogy az a workshop kiírásában is szerepel, a (késő) modernitás optikai tudatalattival való operálása során az „elnyomottak” válnak láthatóvá (és ebben az esetben ők a láttatók), és az elnyomottak a láthatatlanok (nekik szól a láttatás és nekik kell látniuk); vagyis azt a folyamatot, hogy a kulturális tekintet, mint észlelő folyamat hogyan vezethet a kulturális megértéshez, hogy a pillantás hogyan válik kulturális szöveggé, interpretációvá, és mindez hogyan teremt megértő és megérthető diskurzust nemcsak az antropológia számára, hanem a kulturális, társadalmi jelenségek eltérő értelmezési horizontjai közötti párbeszéd megnyitására. ¶



A megfigyelő és megfigyelése

ÉBER MÁRK ÁRON

Témafelvetésem központi fogalma a „megfigyelő”, melyet kifejezetten Niklas Luhmann német rendszerelméleti gondolkodó elméletének részeként ismertetnék – bemutatva ezzel egy, a bölcsészet-, a társadalom- és a kultúratudományok megfigyelő-fogalmaitól elvontabb, és ezért általánosabb érvénnyel használható koncepciót. E fogalom elvontabb, amennyiben a megfigyelést pusztán egy megkülönböztető megjelölésként definiálja. Eszerint minden megfigyelés előfeltétele egy megkülönböztetés (egy határvonás), illetve egy olyan megjelölés, amellyel a megkülönböztetés (a határ) egyik vagy másik oldalát jelöljük/nevezzük meg (bezeichnen). E definíció konzekvenciái természetesen ismeretelméletileg relevánsak: minden, ami megfigyelhető a „kultúrában” (a „társadalomban”, a „világban”, a „valóságban”), az szükségképpen egy előzetes megkülönböztetésen alapul. Minden megfigyelés felbontja a „kultúra” („társadalom”, „világ” stb.) egészlegességét; egyfelől arra, amit kiemel (amit megjelöl, illetve megnevez), illetve arra a „minden másra”, amit ez az elemi megfigyelés homályban hagy, illetve eltakar. A megfigyelések magukban hordják a nem-megfigyelést, a nem-látást, a meg-nem-pillanthatóság szükségességét is.

Luhmann megfigyelőfogalma annyiban ugyanakkor általánosabb érvényű is a szokásos megfigyelés-koncepcióknál, hogy nem pusztán embereket (szubjektumokat) tekint megfigyelőnek, hanem interakciókat, szervezeteket, társadalmi alrendszereket (politika, tudomány, gazdaság, jog stb.) is, mint ahogyan biológiai rendszereket (sejt, agy, immunrendszer stb.) is.

Kutatási kérdésem – tágan értelmezve – egy fikcionális egységnek (ti. a „magyar társadalomnak”) a társadalomtudományi megfigyelés általi felbontására, illetve e felbontás módjára vonatkozik: hogyan tagolódik a „magyar társadalom”? Az egyes felosztási, illetve kategorizálási eljárások mennyiben fakadnak a társadalomtudomány mint megfigyelő rendszer kognitív eljárásaiból? Vagy e felosztások inkább a „cselekvők” kapcsolatválasztásain, világnézetén, életmódján keresztül kialakuló identifikációból származnak? Hogyan volna megrajzolható a „magyar társadalom” kulturális térképe, ha kultúrán ez alkalommal az eltérő életmódokat, életstílusokat és mentalitásformákat átfogó mintázatok összességét értjük?

Módszerem e nagyívű kérdések megválaszolására szintén egy luhmanni eljárás, a megfigyelő megfigyelése – ennek keretében a honi társadalomtudományokat, és megismerő eljárásaikat vizsgálom. Kérdéseim: hogyan hozzák létre és termelik újra a „magyar társadalom” képzetét? Hogyan osztják fel részekre, és sorolják be kategóriákba (osztályokba, rétegekbe stb.)? Valamivel reflexívebben: hogyan (nem) rajzoltuk meg, és hogyan nem rajzoljuk meg ma sem a „magyar társadalom” kulturális térképét?

Kérdéseim megválaszolását nem csak az idő szűkössége gátolhatja meg; a rendelkezésre álló időben bőven megelégednék azzal is, hogy kérdéseimet a megfelelő módon, mások számára is érthetően és érdekesen tehetném fel. ¶

Terepmunka, éberség, csodálkozás

GAGYI JÓZSEF

Alapvetően két emberi életterünk van: otthon, ahol alszunk, és idegenben, ahol mindig éberek vagyunk. Vagy azért van ez az éberség (éber tekintet), mert fenyegetést érzünk, vagy mert kutatunk, vagyis egy minden ébrenlét mélyén meglevő, nem szűnő kíváncsiságot akarunk kielégíteni.

A látás és nézés – többek között – a más identitásba való lassú behatolás, az antropológiai megismerés eszközei. Francois Laplantine szerint a kutatás alapfeltétele, hogy másképpen, azaz ne csak azt, és nem csak úgy nézünk, ahogy kultúránk erre megtanított.

A következetes, behatolást végző és elemző nézést megelőzi, vagy éppen kíséri a csodálkozás. Ez azután állandósulhat, intézményesülhet. Állandóan csodálni kell azt, ami látunk már, és felkészülni annak csodálatára, ami még nem látható: az egységesnek konstruált világ-

ban az egyre nyilvánvalóbb, várható különbségekre. Az imagináció a csodálkozás intézményesültsége.

A megfigyelés: koncentráció, fokalizáció. Meg szövegé való transzformáció. Ez azonban itt van, itt íródik, otthonszerű: zárt szerkezetben, a saját világban, a saját világ számára történik.

A terepmunka folyamatos harc a reális vagy imaginális fertőzésekkel: nehogy ahelyett, hogy csak nézzük és közben megismerjük Őket, lassan Ők legyünk. Mert akkor már nem érezzük a fenyegetést, a tekintetünk elhomályosul, otthon vagyunk, elelaszunk. ¶



Módszertani nacionalizmus, színvakság, etnikai tekintet

FEISCHMIDT MARGIT

Előadásomban a módszertani nacionalizmus Andreas Wimmer és Nina Glick-Schiller által felvetett fogalmából indulok ki, amely mindenek előtt a kutatás tárgyának körülhatárolásában (a társadalom = nemzet) nyilvánul meg, és jelen van a társadalomtudomány legkülönbözőbb területein. Jelentős ösztönzője az a nemzeti alapon szerveződő intézményrendszer, amely a kutatásra szánt források fölött rendelkezik, és „nemzeti szinten releváns” kutatásokat helyezi előtérbe a lokálisakkal, regionálisakkal vagy nemzetköziekkel szemben. A társadalomtudományok megrögzötten úgy írták le a nemzetállami határokon belüli folyamatokat, mint az azokon kívüliekkel szembenállókat, és ennek megfelelően szem elől tévesztették az illetéknéppen nemzeti alapon meghatározott területek közötti kapcsolatokat. Egy Giddens-től kölcsönzött képpel: „a társadalmi életet a nemzeti alapú társadalom foglalataiba sűrítették, és mindent, ami kicsordult, analitikusan levágták”.

Igen nagyhatású a módszertani nacionalizmus a nemzetközi migráció vizsgálatában, amely a nemzetállam által az állampolgárság intézményében létrehozott különbséget magától értetődővé teszi, és csak ennek implikációival, a migráció okaival – a kibocsátó társadalomban – és következményeivel – a befogadó társadalomban – foglalkozik. (példák a migráció nemzetközi irodalmából). Magyarország vonatkozásában az etnikai migrációról fogalmáról érdemes mint a módszertani nacionalizmus példájáról beszélni, ami akkor értelmezhető igazán, ha azt is látjuk, hogy közben az ellentétes irányú mozgásról, amely a gazdaságilag jobb helyzetben levő,

politikailag magasabb státuszú központból irányul a perifériák felé átalakítva annak politikai rendszerét, szimbólumait, sőt egyenesen a táját is nincsen, vagy alig van akadémiai státuszú beszéd.

A módszertani nacionalizmus hatása a „nemzeti/etnikai/társadalmi kisebbségek” kutatásában is meghatározó. A folklórizáló, esszencializáló, etnicizáló kutatás azt keresi a terepen, amit a nemzetállami, ill. nacionalista logika elvár tőle. (Pl. a csángók kutatása a magyarországi és erdélyi néprajztudományban.) Bár más nyelvezetet használ, lényegét tekintve mégis hasonlóképpen jár el az a kisebbségkutatás is – és a magyarországi roma v. cigánykutatás is ehhez a kategóriához tartozik –, amely a társadalmi különbségek, a marginalitás, leszakadás, szegregáció, az önggettősodás jelenségeit látja, de tekintete kizárja az érintettek kulturális, értékválasztás-, életmód és identifikációbeli másságait (szándékosan és nyomatékosan többes számban). A tudomány abbéli buzgalmában, hogy az integráció politikáját támogassa a szimbolikus eszközökkel elnyomó - asszimilacionalista - nemzetállami logika zászlóvivőjévé válik.

Előadásom második részében arra keresek választ, hogy a megfigyelésre, a kutatói tekintetre és a kutatás alanyaival való relációra miként van hatással az, amit fentebb úgy hívtunk, hogy módszertani nacionalizmus? Ennek három módját látom (ezekből kettőről más formában Wimmer és Glick-Schiller is beszélnek):

(a) a magától értetődőségek, „természetesség tétel” által, annak analógiájára, ahogyan „természetes”, hogy vannak „nők” és „férfiak”, természetes, h.

vannak nemzetek, és hogy mindenkinek tartóznia kell egy – és csakis egy – nemzethez, (b) a mellőzés, vagy láthatatlanná tétel által (a cigányok nem látszanak pl. az Ormánságról irt monográfiában, de ugyanúgy nem látszanak a határontúli „magyar” világokban sem), ezt látásmódot újabban a színvakság ideológiájával legitimálják, (c) a feminista sisterhood analógiájára működő etnikai szolidaritás, amely lehetővé tesz ugyan egy belső nézőpontot, sok egyéb dolgot ugyanakkor elfed. Ha a kutató és interjúpartnerei között gyorsan kialakul a konszenzus a „közös ellenségről” és mindketten az elnyomottak oldalán helyezkednek, gyakorta nincsen is beszéd az élet egyéb aspektusaitól. Még bonyolultabb a helyzet, ha a kutató szolidaritásától hajtva áldozatnak, sőt egy etnikai elnyomás áldozatának tekinti interjúalanyát, aki viszont nem szeretné magát ekként látni.

Előadásom harmadik részében néhány kísérletet mutatok be a módszertani nacionalizmus meghaladására:

(a) azt a fenomenológia megközelítést, amelynek célja a mindennapi praxisban felfedezni, hogyan miként épülnek fel, és egymáshoz miként viszonyulnak a társadalmi kategorizáció és identifikáció különböző módjai;

(b) azt a megközelítést, amely a hely másfajta tematizációja által igyekszik kimozdítani a kutatás tárgyát és szemléletét. Ennek egyik útja (b1) a transznacionális és transz-etnikus, az állami és az etnikai határokon átívelő jelenségeket és folyamatokat állítja a középpontba, a másik (b2) a lokalitását, amely a korábban merevnek tekintett határok negociálásának, átlépésének a lehetőségeit mutatja (pl. multietnikus vallási csoportok, lásd Caglar Beyond the ethnic lens), másfelől a nemzetállami szint megkerülésével egyenesen a globális jelenségekkel való kapcsolatokat

(c) végül pedig az európai nagyvárosok kevert népességének tanulmányozásából kinőtt megközelítést – superdiversity – amely többféle – etnikai, vallási, nemi, státusz stb. – különbség megnyilatkozásait, megvalósulásait egyszerre igyekszik szem előtt tartani és vizsgálni. (Bauman, Vertovec és mások) ¶



Magyarországot látni – a Magyar Nemzeti Múzeum „Magyarország története” című állandó kiállításáról

BARÁTH KATALIN

Hiszem, amit nem látok. Durván leegyszerűsítve így foglalható össze a tudományos gondolkodás állásfoglalása a vizuális tapasztalat és a fogalmi megközelítés hierarchiáját illetően. Mintha az, amit látok, csak másodrendű módon, felszínesen árulkozna az igazságról a látható, tárgyi világtól lehetőség szerint függetlenül, spekulatív eljárásokhoz képest. „Cogito, ergo sum” – nem pedig „Video, ergo sum”.

Amennyiben magunk is hívei vagyunk az ilyesfajta hierarchiának, talányosnak tűnhet, hogy miért törekszünk mégis a gondolati úton született eredmények tárgyak útján való közzétételére. Miért érezzük többé-kevésbé problémamentesnek, hogy például a nemzeti történelem egyre precízebb, egyre elmélyültebb módszerekkel kidolgozott, folyamatosan kristályosodó narratíváját tárgyak nyelvére ültessük – kiállításon mutassuk meg?

A Nemzeti Múzeum állandó kiállítását tanulmányozva úgy fest, a történetírás igazságát valóban lehetséges kiállított tárgyak formájában reprezentálni, mégpedig a fogalmi megközelítés számára problémamentesen. Ha a teret és a tárgyakat az írásban előzetesen már kidolgozott történettervnek vetjük alá, azaz „szövegszerűen” porciózzuk, és így szűkítjük a megfigyelői interpretáció

lehetőségeit is, akkor úgy tetszhet, hogy a (sajátos módon tárgyakból-dokumentumokból felépített) ún. tudományos történelmen nem eshet csorba.

Múzeumi megfigyeléseim alapján (lehetőség szerint fotókkal illusztrált) előadásomban arra igyekszem válaszokat találni, hogy a kiállítási térben láthatóvá tett történelem miként rendelődik alá a fogalmi úton létrehozott történelemnek; miféle esélyei adódnak a látogatói interpretációknak – és egyáltalán: mire használható az intézményesen tárgyasított történelem, azaz egy történeti kiállítás. ¶

„Akció indul!” A történet kisajátítása az etnográfiai magyarázatban

SZABÓ Á. TÖHÖTÖM

Létezik olyasmi, hogy a valóság túlburjánzik, már-már elviselhetetlenül felduzzad. Van egy megtörtént eset. Egy jó történet, a szó irodalmi értelmében. Szereplői: egy idősödő, volt falusi nomenklaturista, akiről mindenki tudja, hogy lányokhoz jár, a szerető, az örökséghez jutott özvegyasszony, a polgármester, a rendőr és még néhány helyi atyafi. Cselekmény: zsarolás, gyújtogatással való fenyegetőzés, csapdaállítás, rajtaütés, autós üldözés. Tér, idő: egy székelyföldi falu 2000 után. A helyiek mesélik a történeteket, régi bűneseteket, betöréseket, lopásokat varrnak az elkövető nyakába, magyarázatokat fűznek az eseményekhez, azokat kerek egész történetekké formálják.

Az éjszaka rejtélyei megfeneklettek a magyarázat száraz homokján.

Mit tesz az etnográfus egy ilyen történettel? Meg akarja fejteni az eseményeket, és tudományos értéket követel ennek a megfejtésnek. Rátelepszik a történésekre, továbbmagyarázza a helyi magyarázatokat, szakértő megfigyelőként – mint aki többet látott, jobban érti, hisz kontextusba tudja helyezni – betolakszik a történet és az olvasó közé. Milyen lehetőségei vannak egy ilyen történetnek a maga valójában tovább élni az esemény, az irodalmi szöveggé formálódás lehetősége és az etnográfiai magyarázat közös erőterében. Hisz fennáll a veszélye, hogy az etnográfus egyszerűen strukturalista vagy individualista magyarázati modellbe helyezi az eseményeket: az átmeneti időkben a normarendszerekben keletkező résekkel magyarázza, társadalmi nyomásról és ellenőrzésről beszél, vagy az egyéni indíttatásra tér ki, és a falusi társadalom (archaikus közösség?) kettős erkölcsébe illeszti az eseményeket – a lehetséges magyarázatokat lehetne folytatni, hisz az események tényleg sok mindenre rávilágítanak. És végül elejt néhány mondatot az egyén szociális haláláról. Két síkon végzi ki a szereplőjét: a magyarázattal megfosztja emberi vonásaitól, és megfosztja legitim társadalmi szerepétől.

Kérdésem az, hogy képesek vagyunk-e tudatosítani magunkban és reflektálttá tenni magunknak és az olvasónak (legtöbbször egy másik szakértő megfigyelőnek) azt a folyamatot, amint pillantásunkkal kiragadjuk ezeket az eseményeket a maguk közegéből, és ezzel mintegy a szakmai mező egy adott pontján pozicionáljuk magunkat. Használóivá és haszonélvezőivé válunk a történetnek. Tudjuk-e, hogy a magyarázataink esetlegesek és a reprezentációink – akárcsak az események – egyszerűek?

Az értelem erőtlen a hatalmasra növvő, megsemmisítő, mindent körülfogó valósággal szemben.

Az események nem érnek véget a zsaroló lebukásával: a helyi, az ügyet először eltussoló rendőrpáncsnak hal bele, mivel egy feljelentés nyomán megyei kivizsgálás indul a dologban. Erre akkor további magyarázatokat találunk a falusi elitek működéséről és a lentiek morális ökonómiájáról? Meddig feszíthető az értelemadó magya-

rázat és az események közötti meg nem felelés reflektálatlansága?

Miközben az események tudományos reprezentációit létrehozuk, van-e lehetőségünk arra, hogy megőrizzük és láttassuk az emberi tartalmakat: a szeretőtartó zsaroló és a faluban gyökeret vert román rendőr drámáját, a hangosbmondóba kiáltó polgármester nevetségességét, a helyiek kárörömét és gúnyos vigyorát, miközben az egész mesélik. Igen, az a kérdés, hogy milyen szerepeket vesz magára a megfigyelő: Hadas Miklós ő vagy inkább Darvasi László? – hogy a futball területéről hozzunk párhuzamot. A válaszom: nem kell feltétlen állást foglaljunk egyikük mellett sem, de tudatosítanunk kell, hogy Hadas egy kicsit Darvasi is. És fordítva. ¶

Pillantás a testbe

A kelet-európai zsidóság arca

ERŐS FERENC

Arnold Zweig német-zsidó író (1887-1968), a Grisa őrmester, A wandsbeki hentesbárd és más ismert regények, elbeszélések szerzője 1917 nyarán német haditudósítóként szolgált Litvánia területén. Kovno, a mai Kaunas városában állomásozva lehetősége adódott arra, hogy elmélyülten tanulmányozza a városban és annak környékén élő ortodox zsidóság életmódját, családi és közösségi életét, vallási és kulturális szokásait, hagyományait, gazdasági tevékenységét. Megfigyelései alapján írta meg a *Das ostjüdische Antlitz* című könyvét, amelyhez megnyerte Hermann Strucknak, a neves berlini, később Palesztinába áttelepült festőnek és grafikusnak (1876-1944) az együttműködését. Zweig könyve – Struck ötvenkét litográfiájával illusztrálva – 1920-ban, majd némileg kibővítve 1922-ben jelent meg. Az angol kiadás – Noah Isenberg fordításában, szerkesztésében és bevezető tanulmányával – több mint nyolcvan évvel később látott napvilágot, *The Face of East European Jewry* címmel. (University of California Press, Berkeley, Los Angeles, 2004).

Mint Isenberg írja bevezető tanulmányában, Zweig és Struck könyvének olvasása „a huszonegyedik században úgy hat, mint egy időutazás, amely visszavezet bennünket a német-zsidó kultúrtörténet folyamán egy sajátos pillanathoz”, ahhoz a pillanathoz, amikor az európai műveltségű, polgárosult német nyelvű zsidóság jeles képviselői radikálisan szembefordulnak a modernitással és az asszimilációval, és a spirituálisan kifinomultabb, a tradíciókat megőrző kelet-európai zsidóságban találják meg azt az autentikus létmódot, amelyben utópikus cionista eszméik kiteljesedhetnek. Az asszimilált német-zsidó családból származó Arnold Zweig egyébként már az első világháború előtt rokonszenvezni kezdett a cionista eszmékkel, megismerkedett Martin Buber írásaival, és számos zsidó tárgyú elbeszélést írt. 1914-ben jelent meg a tiszaezlári vérvád történetét feldolgozó drámája, a *Ritualmord in Ungarn* (Rituális gyilkosság Magyarországon), amiért 1915-ben Kleist-díjat kapott.

A kelet-európai zsidóság arca elsősorban irodalmi szociográfiának tekinthető. Miként a későbbi, a húszas-harmincas években született kelet-európai faluszociográfiák, Zweig írása is erőteljes politikai üzenetet hordoz: ezúttal a cionizmus és a szocializmus eszméi melletti hitvallást. A politikai lelkesedés mellett a felfedezés öröme hatja át. Részletes és alapos, sőt aprólékos leírását nyújtja a megfigyelt társadalmi csoportnak – mint amikor távoli tájak utazója, az etnográfus-felfedező találkozik az egzotikus Másikkal, aki mintegy civilizációjának radikális ellenpontját képviseli. A „keleti zsidó”, az „Ostjude” ebben a tekintetben a francia felvilágosodás kedvenc „Másik”-jának, Rousseau „nemes vademberének” felel meg,

aki erkölcsi, közösségi és spirituális értelemben egyaránt messze felette áll a modern nyugati társadalom elkorcsosult, felületes, élvhajszoló emberének.

Ha néprajzi vagy antropológiai műként olvassuk Zweig könyvét, feltűnő, hogy milyen természetességgel használja az író az interpretatív antropológiának azt a módszerét, amelyet sok évtizeddel később Clifford Geertz amerikai antropológus „sűrű leírásnak” nevezett. Vagyis, az antropológus nem csupán rögzíti megfigyeléseit, hanem – mikroszkopikus tekintete alá vonva a hétköznapi élet sűrű szövésű tényeinek és eseményeinek hálóját – sokoldalú jelentés-összefüggéseket és jelentés-lehetőségeket tár fel.

Zweig „sűrű leírásának” középpontja az arc. Nem véletlenül szerepel a könyv címében az „arc” (*Antlitz*) szó, amely nem csak elvont értelemben „arculatot”, hanem a konkrét, látható, fizikai arcot is jelent. Hermann Struck litográfiai éppen ezeket a kelet-európai zsidó arcokat ragadják meg a maguk eleven valóságában. „Szemeit rólam levéve a távolba fordítja, a távolba, ami semmi egyéb, mint idő. Arcéle vízesésként vezet a szakállához, ami permitté és felhővé olvad. Testtartásának és orrának nemessége, töprengő, barázdált szemöldökének spiritualitása kontrasztot képez kemény, dacos fülével, és a tekintetben találkoznak össze, a tekintetben, amely nem követel semmit, és nem mond le semmiről, Nem vágyakozik, és nem siránkozik azon, ami van. És tekintete rávetíti magát a távolságra, amelyről tudjuk, hogy semmi más, mint idő.” Így jellemzi Zweig egy öreg litvániai zsidó arcvonásait, azon elmélkedve, hogy az európai liberalizmus politikai és művészi értékeivel való azonosulás miként vezetett az asszimilált zsidóság teljes válságához, „a szív, az emlékezet és az arc” kríziséhez. „Mert éppen a zsidónak ebből a komoly, szerény, előre tekintő arcából ... lett az északi tájak zsidó handlójának pöffeteg, átlátszó és lapos karikatúrája, a zsidóé, aki arra van ítélve, hogy eltűnjön a nagyvárosok örök ’újdonságának’ mocskában.”

A „zsidó tekintet”, a „zsidó nézés” a XVIII. század végétől kezdve visszatérő témája volt az európai populáris kultúrának, a folklórnak, az orvostudománynak és a pszichiátriának. Mint Sander Gilman amerikai orvos- és kultúrtörténész munkáiból tudjuk, a XIX. századi orvostudományban mélyen gyökeret vert az az elképzelés, hogy a kelet-európai zsidók testileg és lelkileg egyaránt romlottak, csúfak, degeneráltak, betegek; betegségük pedig a hipochondria, mindenféle pszichoszomatikus nyavalya, legelsősorban pedig hisztéria, amely a nőkhöz teszi őket hasonlatossá. A zsidó patológiája pedig leginkább az arcon tükröződik, a hisztéria jelei jól felismerhetők a „zsidó nézésben”, amely melankolikus, gyanakvó, zavarodott, csábító - és egyszersmind ártalmas lehet

azok számára, akik hatása alá kerülnek. Mint Gilman kimutatja, Sigmund Freud volt az, aki a „zsidó hisztéria” rasszista vádjával szembeszállva a hisztériát általános emberi problémává, a hisztéria kórtanát a neurózisok általános elméletévé alakította. Ami pedig a „zsidó nézést” illeti, Freud törekvése az volt, hogy a zsidóknak tulajdonított „rosszindulatú”, „vésztől” tekintet az univerzális törvényeket felismerő terapeuta semleges, „orvosi tekintetűvé” változtassa. (Sander L. Gilman: *The case of Sigmund Freud. Medicine and identity at the fin de siècle.* The John Hopkins University Press, 1993).

Zweig a „keleti zsidók” általa is konstatált fizikai „rútságát” nem belső lényegük kifejeződésének tartja, hanem elnyomói, kínozóik, üldözőik csúf lelke megtestesülésének. „A csúf és szemérmesen korcs zsidó azt üzeni Edomnak: Én te vagyok, nézd, ahogyan rút és romlott lelked rám telepszik.” Az igazi „degeneráltság” azonban Zweig szerint éppen az asszimilált zsidóságra jellemző, arra a csoportra, ahová Freud is tartozott.

A pszichoanalízis megalapítója egész életében igen ambivalensen viszonyult saját zsidóságához, s minden eszközzel arra törekedett, hogy elméletét és terápiás módszerét megvédje a „zsidó tudomány” bélyegétől. Nagyon jellemző az a levél, amelyet éppen Hermann Strucknak írt, aki – több más híres kortársával, így Nietzschevel, Einsteinnel, Oscar Wilde-dal együtt – 1914-ben az ő portréját is megrajzolta. „Ami a fejen zsidós, azzal teljesen egyetértek - kommentálta Freud a litográfiát. De van benne valami más, amit idegennek találtam. Arra a következtetésre jutottam, hogy ez nem más, mint a túlzottan nagy szájnnyílás, az előre nyúló szakáll, és a feltűnően erős külső kontúrok. Amikor megpróbáltam felidézni, hogy honnan is jöhetnek ezek a vonások, eszembe jutott az a szépséges és romlott orchidea, az *Orchibestia karlsbadiensis*, amellyel együtt találkoztunk. Ez pedig a zsidó és az orchidea... összetett figuráját eredményezheti.” (Freud egy karlsbadi találkozásuk során orchideát ábrázoló képeslapot kapott Strucktól; az „összetett figura” pedig arra a „tipikus zsidó arcokat” ábrázoló kompozitfotókra utal, amelyeket Francis Galton brit antropológus és eugenikus készített a XIX. század végén, zsidó személyekről készített fényképek egymásra kopírozása alapján.)

Ez a – Freud szavaival - „szépséges és romlott orchidea”, vagyis az érzéki gyönyör Zweig szerint a legnagyobb veszedelem a zsidóság számára, mivel a törvényrel dacol, idegen életformák felé tereli az ifúságot, és veszélyes a közösségre nézve is. A kelet-európai zsidóság arcá-ban Zweig az élet szabadságát és szépségét megvédő autentikus zsidóságot szembeállítja az „epikuroszai” emberrel, az „apikojresszel”. Elátkozott az az ember, aki boldogan akar élni, s aki a személyiségét játékosan és nyíltan ki akarja fejezni, az élet érzéki szféráiban is. „A zsidó - állítja Zweig - uralkodik szexualitása felett. A nő, ellentétben másokkal, az ő számára nem csupán egy nemi szerv megszemélyesítése, hanem egy emberi lény. Itt az érzéseknek egy általános tisztaságáról van szó, aminek semmi köze az elfojtáshoz. Sőt, ma már tudjuk, az önfegyelem minden formáját és egy vágy, különösen az ilyen vágy feletti szublimációs kontrollt összetévesztik

annak ellenkezőjével, vagyis az intellektuális dilettánsok által gyakorolt elfojtással.”

Zweig itt – Freud nevének említése nélkül – a pszichoanalízissel polemizál; vélhetően Freudot és követőit sorolja az „intellektuális dilettánsok”, az „apikojresszek” közé. Másfél évtizeddel később, 1934-ben azonban már „Ah, kedves Freud apám”-ként (Ach, lieber Vater Freud!) szólítja meg egyik levelében a bécsi mestert, aki ekkor már utolsó nagy művének, egy Mózes nevű és kétes származású keleti zsidóról szóló történelmi tanulmányának megírására készül. (Sigmund Freud—Arnold Zweig: *Briefwechsel.* Szerkesztette Ernst L. Freud. S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1968.)

1919-ben azonban még sem Arnold Zweig, sem pedig Sigmund Freud nem láthatta előre, hogy az európai zsidóság legnagyobb része – az „autentikus” kelet-európai és az asszimilált nyugat-európai zsidók egyaránt – a pusztító Edom áldozatai lesznek. A hitleri fajelmélet és a Soá pedig mindörökre diszkreditálta azt a diskurzust, amely öröklött testi és lelki tulajdonságok, „degeneratívnak” tartott vonások, fiziognómiai jegyek listája alapján próbál valamely társadalmi csoportot jellemezni. Ez azonban nem természetesen nem változtat azon, hogy a kelet-európai zsidóság arca páratlan dokumentum, amely antropológiai hitelességgel nyújt képet egy régen letűnt csoport életéről. ¶

A zavart tekintet. Nádas Péter: Szerelem

KASZNÁR VERONIKA KATALIN

Nádas Péter Szerelem című kisregényét az erotika és a halál felől olvasom; Bataille erotikaértelmezését segítségül hívva a tekintet problémájával összefüggésben értelmezem. Kérdésem az, hogy a tekintet és annak megzavarása, felfüggesztése hogyan erősíti fel a sexualitás és a halál közötti kapcsolatot. A Szerelmet a kritika többnyire az én pozíciója és az idegenség felől közelíti meg, az én és a másik viszonyát elemzi. Az előadásomban feltett kérdéseimet mindezek helyett a test fogalma határozza meg. Elsősorban az érdekel, milyen megvilágításba helyezi a test a sexualitáshoz és halálhoz kapcsolódó képzeteket, és a tekintet zavara

hogyan alakítja át a testhez kapcsolódó hatalmi viszonyokat, rendet.

A test rendje a szövegben megjelenő testeken kívül a szövegtörzshöz is vonatkoztatható, így a tekintet és az érzékelés zavara a szöveg nyelvében is megmutatkozik. A nyelv az elbeszélő számára uralhatatlanná válik, s ehhez a bizonytalan állapothoz a félelem és a nőiség képzetei kötődnek. ¶

„A halálodból nő ki az írásom.” A test és a halál mint nyelvi konstrukciók a kortárs magyar irodalomban

VALUSKA LÁSZLÓ

Ha az ember egyszer közletről látta valakinek a halálát, soha többet nem felejt, ahogy a test elcsontosodik és gyűrött bőrré válik, miközben az egyén még egy korai testtapasztalat birtokában él. Megélni az átváltozást, az elmúlást: ez a halál. Az identitástapasztalat egy határhelyzetét, a test, halál és nyelv viszonyát vizsgálom Nádas Péter Saját halál és Esterházy Péter A szív segédigéi című szövegeiben. Az emberek nem mernek szembenézni az elmúlással, félnek tőle, hiszen feldolgozhatatlan saját nem-létünk elgondolása. A betegség és a halál olyan kiemelt pillanatai életünknek, amikor képesek vagyunk szembenézni azzal, hogy hús, szövet, ín és vér vagyunk. Előadásomban Schilling testszociológiai elméletének segítségével irodalmi szövegekben vizsgálom, hogyan hozza létre a nyelv a test-

ről, a halálról vagy a nemiségről szóló diskurzusokat. A végállapotban mennyire meghatározó az, hogy férfiak vagy nők vagyunk? Milyen uralkodó sztereotípiák határozzák meg a testet, a betegséget vagy a halált? Korunk társadalmá mindennél koncentráltabban fordítja figyelmét saját testére: színesíti, alakítja, átszabatja, mivel mindenki tisztában azzal, hogy identitásunk alapja saját énképünk stabilitása – a halálban is. A test átalakulásával labilissá válik identitásunk, sőt, az átalakulás önkéntelenül is új identitásokat konstruál. A testünk vagyunk, vagy a testeink vagyunk? Hiszen napról-napra változunk, és akkor már soha nem leszünk olyanok, mint annak előtte. Test és identitás szétválaszthatatlan. ¶

Ami az „őszinte” elbeszélésen túl van. Orvos, páciens és kutató szerelmi hármásáról

BOKOR ZSUZSA

Célpontban: Bálint Zoltán kolozsvári személyiség. Az orvosi „megváltó” szereppel azonosuló orvos-tanhallgató fontos megbízást kap 1920-ban: a kolozsvári Női Kórház ellenőrző irodájának vezetője lesz, feladata: prostituáltak beazonosítása, klandesztin prostituáltak regisztrációra bírása, interjúkészítés, élet-történetek összegyűjtése. Ő volt tehát a korszak hivatalo-

san is megnevezett „megfigyelője”, kommunikációs csoport a hatalom és a megfigyelték között, akinek mindkét irányba úgymond „hiteles” információkat kellett közvetítenie a másik táborról.

Hogyan jutottam doktor Bálinthoz? Egy többtucatnyi, a két világháború közötti prostituáltakkal készített kérdőív vezetett el hozzám, ő lévén a kérdőívek kitalálója és

a „kérdőbiztos” egyaránt. A szociológiai érdeklődésű nőgyógyász, akárcsak egy antropológus, hosszasan figyeli alanyait. Módszere sajátos, és mondhatni modern volt: bensőséges kapcsolatot alakított ki ezekkel a nőkkel, akik egy idő után megosztották vele a gondolataikat, baráti kapcsolatot alakítottak ki vele. Ennek a barátságának a termékei a bordélyházból hazakerült prostituáltak levelei, illetve a bizalmasan átadott női naplók és elmondott élettörténetek.

A megfigyelő személyének megfigyelése egy másik történeti dimenzióban rendkívül összetett feladat. Ez a másodlagos megfigyelés a megfigyelő technikáinak és jómagam megfigyelésének megfigyelésével járt együtt, azaz két egymástól időben távol álló értelmezési sík összeillesztési kísérletét jelenti. Először is azokat az objektumokat kellett – természetesen az ő tekintetén keresztül megnézni/látnom, amelyekre a kor diskurzusa fókuszált: betegek, szifiliszesek, deviáns nők, prostituáltak, lányanyák stb. A megfigyelő megfigyelése ahhoz a felismeréshez vezethet el bennünket, hogy az egyes objektumokhoz, amit ez a megfigyelő lát, csak rajta keresztül tudunk eljutni. Ekkor mi magunk is a behaviorista pszichológia, az eugenikai nézetek, az örökletes tulajdonságok eszméjén keresztül rendszerezük a forrásainkat: hiszen első körben ez adott.

Az olvasás/értelmezés során gondot jelent, hogy a kérdőíveket meghatározott szempontok szerint alkották meg, a kérdező nagymértékben irányította a megkérdezettek válaszait. Ugyanígy értelmezési gubancot okozhatnak az élettörténetek azon mondatai, amelyeket Bálint áthúzott, újraírt, újrafogalmazott. Itt már saját fantáziánk egészíti ki hiányzó részeket és magyarázza az átírás szükségességét, különböző értelmezési lehetőségek játékerét jelölve ki a megismerés számára. Ebben a megismerésben eljártsszuk azt a megismerőt, aki képes többet látni, mint amennyit az előző rendszer megismerője láthatott: a titkos összefüggéseket. Itt adódik problémaként az előző rend megismerőjének viszonya az objektumokhoz, és ennek keretén belül merül fel többek között megoldatlan kérdésként a megismerő Bálint doktor szerelmi viszonya a megismerés alanyaival. Mit kezdünk ezzel a helyzettel? Tudományos tabuvá avatjuk és hallgatunk róla vagy – akárcsak egy Júlia regény olvasója – értelmes szerelmi történeteket kovácsolunk az orvoshoz írott levelekben nyíltan vállalt szerelmi történetekből. Amennyiben a szerelmi viszonyt sajátos megismerési módszernek számított Bálint doktorunk számára, úgy gondolom, hogy nem elhanyagolható kérdést jelent ez a mi másodlagos megismerési folyamatunkban sem. ¶



„Büntetőjogi felelősségem tudatában kijelentem, hogy 1956 óta benn vagyok az eseményekben.” Megfigyelők és megfigyelték a Kádár-korszak pszichiátriai kórrajzain

KOVAI MELINDA

A pszichiátria mint sajátos tudás és intézmény, évtizedek óta vonzza a társadalomtudományok tekintetét. Úgy tűnik, alkalmas arra, hogy kialakulását, történetét, működésmódját, sajátos eljárásait (elzárás, pszichopatológia, különféle terápiák stb.) értelmezve kérdéseket és állításokat fogalmazzunk meg a tudással, hatalommal, intézménnyel (mint olyannal), orvostudománnyal, normalitással, humánnummal, testtel, pszichével, elnyomással, etikával stb. kapcsolatban (ld. pl. Foucault, Goffman, az antipszichiáterek, vagy az egzisztencialista pszichiátria kérdéseit és válaszait).

Előadásomban 1956 „feldolgozásának” lehetőségét/lehetetlenségét mutatom be röviden, az OPNI kórrajztárának dokumentumai alapján. Politika és pszichiátria ugyanis, úgy tűnik, valamilyen módon eredendően összefonódnak, vagy legalábbis valami hajlamossá teszi e két „tudást”, hogy teoretikusan, vagy a gyakorlatban összefonják őket. Saját kutatásaim elsősorban a politikára és a korszakra (jelen esetben 1956-ra) irányulnak, ehhez a pszichiátria egyedülálló terepet és látászöveget kínál.

Az OPNI kórrajztárának Kádár-korszakra vonatkozó politikai tartalmú anyagain a politika és a pszichiátria találkozása általában rendkívül bonyolult, ám annál ta-

nulságosabb esemény. Már csak azért is, mert az irattári anyagban elenyésző a klasszikus politikai pszichiátriai esetek száma, és ezek az esetek sem „nagy ügyek”, nem a demokratikus ellenzék, vagy egyéb ideológiai célpont transzparens figuráit büntették a szovjet gyakorlat szellemében pszichiátriai diagnózissal és „kezeléssel”, sőt, a diagnózis olykor éppen a „páciens” védelmében született, „politikai menedékjogot” nyújtva a hatósági eljárás elől. Egyszóval esetünkben téves a feltételezés, miszerint a pszichiátria egyszerűen a politikai hatalom normalizáló keze lenne. Noha itt sem mellékes, de mégsem lehet alapvető elemzési szempont a devianciák medikalizálása (az antipszichiáter-tekintet), sem a pszichiátria hatalomtudásként való értelmezése (Foucault). A kórrajzok értelmezéséhez hasznosabb, ha a pszichiátriát és a politikát külön tartományként kezeljük, és nem olvasztjuk egymásba sem teoretikusan, sem máshogyan. A „politikai” esetek többségében ugyanis, aki a páciens pozíciójába kerül, színre visz valamilyen személyes tartalmat, amelynek megjelenítéséhez bizonyos okokból éppen az adott politikai ideológia, vagy adott politikus(ok) személye szükséges. A normalitás/patológia határait definiáló pszichiátria pozíciójából adódóan e személyes politikai tartalmakat

kénytelen realizálni („sine morbo”) vagy virtualizálni („pszichózis”). A személyesség, a politika, és a pszichiátria kórrajzokon dokumentált találkozásában éppen az a bizonyos ok válhat láthatóvá, amiért a személyesség politikai formát ölthet (vagy kell, hogy öltsön), valamint az eljárás, amivel a pszichiátria, a kor „hivatásos normalisa”, a személyen keresztül legálissá vagy illegálissá minősít politikai tartalmakat. Ha a nézőpontot megfordítjuk, magára a politikára láthatunk rá: a tartalomra, ami alkalmas arra, hogy ilyen módon megszemélyesítődjön.

A politikai tartalom tehát normatív ideológiaként kapcsolatba kerül a szintén normatív pszichopatológiával, a találkozás során kölcsönösen „normalizálják” egymást. Az ilyen pszichiátriai esetek éppen e kettős tükör-jelleg folytán azt mutatják be, miképpen terem a pszichiátria és a politika együtt olyan viszonyokat, amelyeket bizonyos értelemben „terápiás kapcsolatnak” nevezhetünk. ¶



A könyv „szeme”

WESSELY ANNA

Az előadás az elmúlt két évtizedben szó és kép viszonyáról, a képi retorika működéséről folytatott kutatásaimból a workshop témájához kapcsolódó elemet mutatja be. A könyvek címlapképe – melyet Itáliában a könyv szemének neveztek – esetről esetre változó rendeltetéssel készült, de egy részük kifejezetten azzal a céllal, hogy a kép tekintetét az olvasóra vetve, mozgósítsa annak vizuális emlékezetét a könyv gondolati világa befogadásához. Walter Benjamin szerint egy jelenség aurájának élménye egyet jelent azzal, hogy felruházunk azzal a képességgel, hogy ránk pillantson; Georges Didi-Hubermann pedig a kép metapszichológiáját vizsgáló kötetének már a címében is azt állítja, hogy „amit nézünk, ránk tekint.” E kijelentéseket hipotézisnek tekintem, amelynek érvényességét három 18. századi példán próbálom ellenőrizni.

Az előadás anyagának jórészét már publikáltam: Giambattista Vico és a képi ékesszólás, Világosság XXIX (1988), 1, 45-52.

The Knowledge of an Early Eighteenth-Century Connoisseur: Shaftesbury and the Fine Arts, Acta Historiae Artium, 41(1999-2000), 279-309.

A címlapkép. Elméleti fejtegetés és képi retorika. Pro Philosophia 38. sz. (2004), pp. 87-93.

Gendered Aesthetic Concepts and the Iconography of Gender in Late Eighteenth-Century Germany (2004). In: The Iconography of Gender. Szeged (megj. alatt)



A történést tekintete

KÖVÉR GYÖRGY

Előadásom első részében egy metaforát szeretnék kibontani. Losonczy Gézáról írott életrajzom végére – Icsu Molnár István segítségével – kis fotó-etüdet komponáltunk. Záróképpnek egy, a Fő utcai börtönben készült „cirkli” fotót tettem. Számomra ez volt a pont könyv végén. S valami több is.

A cirkli – prózai magyarsággal: lesőlyuk – a börtönajtón egy dróthálával borított kis kör alakú nyílás, amelyet kívülről egy elfordítható fedőlap borít. Ezen keresztül tudja az őr meghatározott időnként szemmel tartani a rabot, ilyenkor elfordítja a felé eső fedelet, majd visszahengedi. A rács az őr védelmét szolgálja, nehogy a fogoly valamivel kiszúrhatta a szemét. A lesőlyuknak a biográfia szempontjából az adta a jelentőségét, hogy a Losonczy halálával kapcsolatos, börtönfolklor alapján elterjedt történet szerint egyik rabtársa a cirklin keresztül látta meg-

gyilkolását. A történet írott változata részben Kopácsy Sándor visszaemlékezésében maradt fenn – Tardos Tibor írói közreműködésével, részben Tardos memoárjában. 1990 után, amikor szabadon meg lehetett interjúvolni a szomszédos cellában levő két hajdani rabot (Tardos Tibort és Varga Domokost), illetve terepszemlére lehetett menni a Fő utcai börtönbe, kiderült, hogy a börtön azon részén, az ún. írószobáknál, ahol az események 1957 decemberében játszódtak nem volt szemközti cella, ahonnan be lehetett volna látni Losonczy szobájába, másrészt a visszaemlékezők (Varga Domokos ekkor szólalt meg az ügyben először) azt mondták, hogy ők hallották, de személyesen nem látták a cellák előterében történetet. Pontosabban: a cirkli külső fedőlapjának belülről való elmozgatásával a másik fogolytárs látta, az aktuális elbeszélő viszont csak a zajok hallotta. Így következtek.

(Az interjúk legfontosabb részleteit leközöltem Emlékezet, dokumentum és történelmi tény című rövid írásomban A felhalmozás íve című kötetben.) Talán ennyiből is érthető, hogy miért éreztem, s érzem ma is kulcsmetaforának a biográfus számára a „cirkli” vízióját.

Pécsi előadásomban is a „szemtanúságról” akarok beszélni. Nem a morbiditáshoz való vonzódás, de ismét egy haláleset szempontjából. Ezúttal a tiszaezlári ügy kapcsán arról, hogy mit tehet a történész 2008-ban, ha a szemtanúk (anya, testvér, rokon, szomszéd stb.) 1882. június 20-án a Tiszadadánál partra vetett női holttestben nem ismerték fel Solymosi Esztert. Ők ismerték, ők látták. Mégsem azonosították a holttestet. Fénykép

nem készült sem a még élő leányról, sem a holttestről. Mit láthatunk mi? Rácson keresztül, vagy rác nélkül, mások szeme által? Mit ér ilyen helyzetben, mire figyel a jelen soha nem lévő, részt nem vevő történész tekintete? A módszertani problémával a historizmus történetírói is tisztában voltak. Ahogy Seignobos bő száz évvel ezelőtt fogalmazott: „A történetírás nem lát semmi valóságosat, csak a teleírt papírt – és olykor műemlékeket vagy használati tárgyakat.” Mennyivel látunk (tudunk) mi ma többet digitalizált világunkban? ¶

MÁRCIUS 29. SZOMBAT

Szkópikus rezsimek

Megfigyelés, osztályozás, leírás. A századfordulós budapesti bűnözés rendőri és riporterai szemmel

PERÉNYI ROLAND

A bűnözésről alkotott képünket leginkább két intézmény, a rendőrség és a média alakítja. Ez hatványozottan érvényesül abban az esetben, ha történészként kísérjük meg bemutatni a múlt bűnözésének társadalomtörténetét; a bűn elkövetői a legritkább esetben szólalnak meg maguk, legtöbbször a megfigyelő hatalom kontextusában találkozunk velük. Ezért is fontos, hogy a bűnözés társadalomtörténetét kutató történész a források elemzésekor az azokat létrehozók által használt értelmezési kereteket is feltárja.

A 19. század végén Budapesten egymással szinte párhuzamosan alakul ki a modern, professzionizált rendőrség és a széles rétegeket megszólító tömegsajtó. Mindkét társadalmi képződmény esetében egyre fontosabb szerepet kap a vizualitás. A „figyelő, megelőző és felfedező” rendőrség számára a 19-20. század fordulóján a legnagyobb kihívást azon technikák kifejlesztése jelentette, amelyekkel átláthatóvá és ezáltal kontrollálhatóvá válik a nagyvárosi tömeg, különösen annak bűnözésre hajlamos rétege. Ennek egyik legfontosabb eleme a megfigyeltek valós identitásának azonosítása, azaz a rendőri szemlélő elé táruló kép és a hatalom által a modern állam megjelenése óta fokozatosan finomodó azonosítási technikák (útlevél, igazolvány, bizonyítványok stb.) közötti kapcsolat megteremtése.

Ezzel párhuzamosan a Budapesten is megjelenő tömegsajtóban szintén fokozott szerepet kapott a képi ábrázolás, a riport műfajának (és ami talán még ennél is fontosabb, a riporter alakjának) megjelenésével a szöveges leírás mellett a fotografikus ábrázolás is egyre nagyobb jelentőségre tett szert, különösen a nagyvárosi szociális problémák bemutatásakor. Az előadásban a források alapján kísérletet teszünk a rendőr „iskolázott pillantása” (Peter Becker) és a zsurnalisztikai látásmód közötti hasonlóságok és eltérések bemutatására. Ennek köszönhetően közelebb kerülhetünk azon kérdés megválaszolásához, hogy a rohamosan fejlődő főváros polgári társadalmának tudatában milyen kép élt az egyre fenyegetőbbnek tűnő szociális feszültségekről. ¶

A fényképész, a rajzoló, újságfogyasztó. Illusztrált napilapok a dualizmus korában

BALOGH JÁNOS MÁTYÁS

Tervezett előadásom középpontjában az első fővárosi illusztrált napilapok képei, valamint azok különböző szintű megfigyelői, készítői és értelmezői állnak. Az úgynevezett sajtótörténet nem foglalkozik érdemben a dualizmus kori napilapokban (1877-től) megjelenő képek sokrétű problematikájával; készülő disszertációmban többek között ezt a hiányt is igyekszem pótolni, bár ott elsődlegesen a kor lapkiadóvállalatainak működését, ügyfélkörét, valamint stratégiáit, technikáit vizsgálom. Kik is voltak az újságban megjelenő képek mögött rejlő „valóságok” megfigyelői, milyen (technikai) lehetőségeik voltak a megfigyelésre, illetve a rögzítésre? Milyen témák jelentek meg, hol volt a képek helye, mi lehetett az illusztrációk szerepe? Hogyan jelentek meg megfigyeltként a képes lapok (képeinek) megfigyelői az újság-illusztrációkon? Milyen diskurzus folyt minderről a korban? Milyen párhuzamokat figyelhetünk meg a más korok tömegmédiумаival való összevetés során?

Leginkább néhány kisebb esettanulmány révén igyekszem válaszolni a fenti kérdésekre, bízva abban is, hogy a felvázolt esetek alkalmasak lehetnek újabb problémák

felvetésére is. 1878 tavaszán az egyik illusztrált napilap címlapján előbb jelent meg egy rablógyilkos kivégzésének képe, mielőtt maga az ítéletvégrehajtás megtörtént volna; az eset nagy visszhangot váltott ki és megalapozta ezen laptípus negatív megítélését a „felsőbb” körökben. Ebben az évben zajlott le egy napilap és egy hetilap vitája az illusztrációról (aktualitás vs. hitelesség, pillanatnyi eseménykép vs. állókép). Ugyanekkor, 1878 őszén egy természeti csapás „borzalmainak” megörökítésére az egyik fővárosi napilap fényképészt küldött ki vidékre; a fényképek alapján készült képek végül csak másfél héttel a katasztrófa után jelentek meg, többhöz utólag hullákat rajzoltak, illetve a képhez tartozó szövegekben nyelvi képekkel is igyekeztek fokozni a vizuálisan is megjelenített tragédiát – az újság olvasójának/nézőjének tekintetét nem csak az előtte elterülő kép egésze és részletei, de a képhez tartozó szöveg által is irányítva, befolyásolva. Előadásom záró részében egyes, illetve az illusztrált napilapok olvasóit, „képnézőit” igyekszem több oldalról is „feltérképezni”, többek között azt is vizsgálva, hogy hogyan ábrázolták őket „újságolvasás” közben. ¶



„Et moriemur” - Az halálnak képe, halotti beszédben lerajzolva. A megfigyelt és megfigyelő helyzete, a halotti beszéd és temetési szertartás reprezentációján keresztül

FARKAS NOÉMI

A felhívás szövegét olvasva belém hasított, hogy disszertációs témámat ebből az aspektusból is érdemes lenne körüljárni, azaz a megfigyelő-megfigyelt álláspontját boncolgatni a közép-erdélyi halotti beszédek kapcsán, melyeket kutatok. A szövegben pontosan ez állt: „A vizuális konvenciók a legkülönbözőbb esztétikai formákban ikonokon keresztül testesülnek meg. Ezek az ikonok határozzák meg azokat a helyeket (státuszokat) és minőségeket, melyeket az individuum a társadalomban betölt”. Ráeszméltem, hogy ez a halotti orációkra teljesen érvényes. Az elhunyt státusza, társadalmi helye és szerepe meghatározza a halál és temetés körüli szertartásokat, a jól megkonstruált rituálékat és fordítva, a megkoreografált, ünnepélyes búcsúzás során reprezentálta magát az arisztokrácia a nagy tömegek előtt, így erősítve meg családjá, házastársá, gyermekei pozícióját és ugyanakkor példát statuált az alsóbb rétegeknek. A búcsú előre megtervezett és hagyományozott, a temetés és az elhangzott orációk és laudációk mind a

reprezentáció részei. A Jonathan Crary által használt fogalommal élve egy újfajta „megfigyelő” jelenik meg, aki a rituálé fontos részesévé válik, ám a szertartást tervező is számít a megfigyelőre, tulajdonképpen egymásra utaltság lép fel: az elhunyt még életében felvállalja a megfigyelt szerepét, fenntartva ezáltal a megfigyelt-megfigyelő egyensúlyt, a megfigyelő pedig elfoglalja helyét, nem csak fizikai mivoltában vesz részt a szertartásban, hanem észleli, átéli azt, részese, fontos szereplője. Crary a megfigyelő és néző között éles különbséget lát: szerinte a megfigyelő (observer) teljesít, alkalmazkodik, figyelembe vesz, megtart - ez az én értelmezésemben mind fontos tulajdonsága, hiszen a szertartás, a reprezentációs szokások az értelmező megfigyelő nélkül feleslegessé válnak. A megfigyelő konvenciók és korlátozások rendszerébe van beágyazva, a lehetőségek előre meghatározott halmozán belül lát. A halotti szertartás résztvevői, a halotti orációk befogadó – hallgatói, a megfigyelők esetén a látás és észlelés egy adott társadalmi felületen különbö-

ző összeállítások részeiből tevődik össze. A megfigyelő tehát nem csak néz, lát is. Vele ellentétbe helyeződik a néző (spectator), aki egy látványosság passzív szemlélője. Crary azt vallja, hogy „a látás, megfigyelés kérdései a 19. század első évtizedeiben alapvetően a testről és a társadalmi erők működéséről szóltak.” (15. old.) Ez ismét arra enged következtetni, hogy a halott – halál – temetés – szertartás is a megfigyelhető-értelmezhető, nagyon is látható társadalmi események közé tartozott és ezeknek nagy szerepe volt az adott társadalmi csoport helyének, rangjának, státuszának meghatározásában.

Esetemben a rendies társadalom „elnyomói” válnak láthatóvá és megfigyelhetővé, az elnyomottak nem jelennek meg, hiszen róluk nem születnek halotti beszédek, életük, elmúlásuk csak családjuk és rokonságuk szűk körének emlékezetében marad fent.

Jelen előadásomban az arisztokráciára fókuszálok, ám nem teszek különbséget a főnemesek és köznemesek között. Azt vizsgálom, hogy a grófok, bárók és hitveseik felett elmondott beszédek hogyan konstruálták meg, mit „kellett” tartalmazniuk, ami a ravatalnál a hallgatókra hatott. Érdekes az is, hogy a később nyomtatásban is megjelent szövegek milyen céllal láttak napvilágot? Milyen hatással lehettek a hallgatókra, olvasókra, a befogadóra? Ez egy sor további kérdést vet fel. Érdemes megvizsgálni, hogy mi is az adott társadalmi rétegben ennek az ünnepélyes búcsúnak a funkciója? Csak a vallásossággal magyarázható, vagy inkább kötelező reprezentáció, status ismertetője?

Forrásaim a marosvásárhelyi Teleki Téka állományában fellelhető parta cédulák. Az állományt az alábbiak alkotják: az eredeti fond és az egykori marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtára mellett az úgynevezett vegyes gyűjtemény, mely több egykori magángyűjtemény, megszüntetett felekezeti iskola és egy ferences kolostor odakerült töredékkönyvtáraiból áll össze. A kutatásom mostani állása szerint a meglévő 363 18. és 19. századi halotti beszéd egyharmadát dolgoztam fel, azaz 109 kártárolból tudom, hogy ki felett mondták, mi az elhunyt titulusa, ki mondta a halotti beszédet, ő milyen foglalkozású, mikor hangzott el a búcsúztató és mikor nyomtatták. A feldolgozott anyag szintén egyharmada jelenti jelen dolgozat háttérét, azaz 34 oratiót mondtak gróf, báró vagy az ő házastársai felett. Ezekből nem az egyedi jellemvonásokat emeltem ki, ellenkezőleg, vizsgálódásom tárgya miatt az ismétlődő szófordulatokat, a szertartásra utaló megmozdulásokat, tetteket, cselekedeteket és beszédek állítom érdeklődésem középpontjába. A mintavételkor szem előtt tartottam azt is, hogy az időszak, amelyben elmondták-nyomtatták az adott oratiókat ne legyen hosszabb 50 esztendőnél. Ezért a tanulmányozott anyag, mely a szelektálás miatt 23-ra csökkent csak a 19. századból való, leginkább annak 10-30- as évtizedeiből.

De lássuk, mik is a halotti beszédek? A halotti beszédek leginkább előkelő személyek temetésekor mondták el. Észrevételeim szerint a 18-19. században írott és nyomtatott orációk és gyászbeszédek csak egy szűk társadalmi réteg „kiváltsága” volt. Az elhangzott és nyomtatásban is megjelent búcsúztatás az anyagi helyzettől, iskolázottságtól és a társadalomban betöltött szereptől

függött, ráadásul leginkább a közösség kiemelkedő, férfi tagjairól szólt. Természetesen a hölgyek felett is mondtak gyászbeszédek, a forrásaim alapján megállapíthatom, hogy a 363 beszédből 136 nőkről szól, ez az általam kutató beszédek 37 százalékát teszi ki.

Már a középkorban Európa szerte divatosá vált a halotti- és emlékbeszédek írásban-nyomtatásban való megjelenése, Magyarországon protestáns körökben terjedt el német mintára. Igazán szokássá a 18. században vált, ám divatja a keleti részekben, így Erdélyben is még az 1860-as évekig eltartott. Forrásomban ez után alig fordul elő négy-öt gyászbeszéd, ezek is már csak a hagyományt követők, egy-egy nagybecsű kollégiumi tanár vagy magas rangú egyházi személy felett mondtak. A 19. század utolsó harmadától az egyoldalas, lerövidült gyászjelentések terjednek el, ám ezek egy másik előadás tárgyát képezik.

A halotti kárták általában két részre tagolódnak, az első, hosszabbik leginkább egy tudományos értekezés, főként teológiai, de filozófiai, filológiai, lélektani, történelmi, politikatörténeti, genealógiai, irodalmi, sőt természettudományi, ezen belül leginkább asztrológiai előadás. Ezekben szimbolikus képekkel telezsúfolt barokkos körmondatokban hömpölyög a mondanivaló, a sok költői kérdés, általában 40-50 oldalon át. Az élet felvetette kérdéseket tárgyalja a halotti beszéd szerzője és vigasztalni próbál az első rész utolsó oldalain. Az úgynevezett tudományos értekezés témája attól függ, hogy a felkért szónok, azaz a halotti beszéd írója milyen foglalkozású. Forrásunkból tudva leginkább papok, prédikátorok, lelkesek, de szép számban mondanak az erdélyi nemesség felett szónoklatot a híres kollégiumok professzorai is. Ők főleg teológiát vagy retorikát tanítanak, ám verset írnak gyakran a kollégium togátus diákjai, kipróbálva ez által tehetségüket, rátermettségüket.

A második rész, amely jóval rövidebb, az úgynevezett alkalmazás, foglalkozik az elhunyttal, életrajzi adataival, családtagjaival, ismerőseivel, barátaival. Teljes életrajzot azonban nem nyerünk belőlük, a családfa megrajzolásához célszerű más forráshoz (is) nyúlnunk. Ezt a megállapítást támasztja alá a forrásunkban fellelhető több eset is, amikor azt olvashatjuk, hogy a genealógiát most nem szükséges ismertetnie a szónoknak, mert egy vagy több közelmúltbeli temetésen részletesen elhangzott. Olyan prédikatori megnyilvánulást is olvashatunk, ahol a genealógiát felsorolni nem itéli szükségesnek a búcsúztató, mivel az mindenki előtt nyilvánvaló. Ebből is nyilvánvalóvá válik, hogy a halotti beszéd írója a családi szálak szövevényébe beavatott résztvevőre, megfigyelőre számít, nem csak pusztá szemlélőre.

Más distinkció szerint a halotti beszédek első részét prédikációnak, második részét orationak vagy laudationak nevezzük. Tulajdonképpen csak a megnevezésben van különbség, mert tartalmukban hasonlóak – természetesen a vallás és a kor miatt fennállhat némi eltérés.

Összegezve a prédikációkban előforduló közös elemeket, a halált nem kerülheti el sem a császár, sem a király, sem fejedelem, püspök, pap, gróf, nemes, tudós, gazdag, szegény, vén, ifjú, férfi, asszony; sem könyörgés, sem ajándék, sem sírás nem használ ellene. Konklúzió,

hogy életünk pára, árnyék, buborék, hajó, madár, mezei virág, mely mind, szertefoszlik, eltűnik, elpusztul, elsüllyed, tovaszáll, elfonnyad. A halotti prédikáció feladata a tanítás, „okos elmélkedés”, ismeretszerzés az üdvözülésről és a megvigasztalásról. Ám ahhoz, hogy a halotti beszéd a szíveknek, és nem a füleknek szóljon, mondanivalója eljusson a hallgatósághoz, azaz, hogy a megfigyelő betölthesse szerepét, a szónoknak alkalmazkodnia kell a tudásbeli és lelki igényekhez. Ezért tömör, lényegretörő a hitbéli kitarásra való buzdítás, és hosszabb a consolidatíot taglaló rész, mely helyütt közhe-lyekkel lesz teli, ám ezek is teológiailag megalapozott igazságok. A halotti prédikációk az egyszerűsítés miatt válnak disputához, teológiai értekezéshez hasonlóvá.

A halotti beszéd első része a prédikáció a gyülekezet valamennyi tagját megillette, ezzel szemben oratíot vagy laudatíot, azaz a világi szónoklatot csak előkelők temetésén volt szokás tartani. Az orációnak az esemény egésze által képviselni kívánt családi vagy világi hatalmi ideológiához kellett alkalmazkodnia. Fontos kiemelni, hogy a halotti orátor mozgásteret többnyire igen szűk volt. Az elhunyt családja az oráció tartalmát szoros befolyás alatt tartotta, gyakori volt, hogy a már elkészített beszéd megtartása is a rokonok előzetes döntésétől, tetszésétől függött. A szónoknak egész beszédét a családi reprezentáció igényei szerint kellett megalkotnia: tájékozódnia kellett a genealógiáról, meg kellett ismerkednie és vázolnia kellett a halott életútját, neves tetteit, jó cselekedeteit. Ezért leginkább a családhoz közel álló, a birtokra bejáratos papot vagy tanítót bízták meg a szónoki feladattal, ám gyakran fordult elő, hogy több orátor búcsúztatott megosztva a szerepeket, azaz a prédikációt más, a laudációt megint más, és a búcsúztató verset egy harmadik szerző írta. Így kapott szerepet a családi lelkész és/vagy tanító mellett a birtokhoz közel eső helység lelkésze és/vagy a kriptába/sírba helyezésnél annak a helységnek a lelkésze, ahol a temető volt található.

Természetesen forrásunkban nem csak ennyire tagolt halotti beszédekkel találkozunk, számos búcsúbeszédben fordul elő, hogy a prédikátor a reprezentáció kívánalmi szerint szerkesztett megemlékező részeket is a prédikáció egységes szerkezetébe foglalja. Ezt leginkább a Bibliából vett példabeszédekkel illusztrálja, a Szent beszédből kölcsönzött idézetekkel támasztja alá mondandóját, ilyenkor az elhunyt személyét emeli be a „tanításba”. A szónokok gyakran élnek azzal a megoldással, hogy a bibliai személyek és a kortársak között vonnak párhuzamot. Ám mindez meg kellett feleljen a megrendelőnek, hiszen a halotti beszéd írásakor az egyházi szónoknak is alkalmazkodnia kellett az igényekhez, mindez kötöttségekkel járt. A búcsúztatáskor úgy kellett beszélnie, és azt kellett mondania, ahogy és amit megkívántak tőle. Márpedig a prédikátornak nagy szüksége volt arra, hogy írása tessen, mert szerephez jutott általa, neve nyomtatásban megjelent, gondolatai elterjedtek – erre másképpen nem volt lehetőségük a lelkészeknek. A hallgatóság tetszését kíváltképp érdemes volt elnyerni, mert az újabb felkéréshez, és ez által biztos megélhetéshez vezetett. Előkelők temetésekor viszont magasabb rangú egyháziak is szívesen vállalkoztak prédikálásra, őket az hajtotta, hogy így

befolyásuk nőtt, pozíciójuk megerősödött. A főnemesség koporsóba tétele tehát közszereplésnek bizonyul, úgy a család részéről, mint a szónok részéről.

A jól megfizetett megbízatás ára a halotti beszéd tartalmának befolyásolásában rejlik, hiszen a textust gyakran a rokonság, de még az elhunyt végakarata is kijelölheti. Bethlen Kata például azzal tette próbára unokaöccse, ifj. Bethlen Sámuel retorikában való jártasságát, hogy halotti orációt íratott vele saját magáról. „Kedves mulatsággal tréfálódtam véle, hogy ő fog felettem, mikor meghalok, orálni, minthogy reá is szorítottatván, tavaly szeptemberben Fagarasban orált, mintha én előtte halva feküdtem volna. Orált pedig sokak előtt nagy dicsérettel. Minthogy az is volt a szándékom, hogy testámentomban is meghagyjam, hogy oráció énfeltem ne tétessék: de ugyancsak véle írássanak egy orációt, és nyomtatassák ki emlékezetnek okáért.” Bár az oráció „főpróbája” jól sikerült, az „előadásra” mégsem kerülhetett sor, mert Bethlen Kata 8 évvel túlélte unokaöccsét.

Kettős reprezentációval állunk tehát szemben, egyfelől az elhunyt maga vagy a hozzátartozói határozzák meg a szertartás menetét, másfelől a szónoklat nyomtatásban való megjelenésekor az orátor írja felül az esetleges hiányokat, javít az értekezésem, pontosít a genealógiát illetően. Rengeteg olyan kinyomtatott beszéddel találkozunk, melyekben megjelöli a szerző, hogy a prédikációt átdolgozta. Gyakran szabadkozik a szónok, mert a haláleset és a temetés közötti rövid idő, pl. másfél nap, nem volt elegendő a nyomtatásban megjelenő textus kidolgozására, ezért pótolni akarja olyan részekkel, amelyek nem jutottak a temetésen eszébe, mert leírni se volt ideje az orációt. Előfordul, hogy a cím is árulkodik erről: „sokkal meg-jobbított” változatot közöl a nyomtatott verzió. Tulajdonképpen a fentiekből is látható, hogy egy intézményesült rituáléval állunk szemben, ám még nem is tértünk ki a temetést megelőző szertartásra, a halál és az emlékezés kérdésére.

A fogalmak minuciózus körüljárására jelen előadásban nincs lehetőség az idő rövidege miatt, ám a legfontosabbakat szükségesnek tartom megemlíteni ahhoz, hogy levonhassam a megfelelő következtetéseket, és a tézisemre adott válaszaim értelmezhetővé váljanak. A halál egykoron a természeti körforgás természetes része, elfogadott aktusa volt: a mulandó anyag és halhatatlan lélek szétválása – írja Hanák. A halotti beszédekből is kiolvashatjuk, hogy a halál jelen volt a mindennapi életben, a közösség tagjai együtt éltek a halállal, hiszen a szemük láttán haldoklott, majd feküdt a már halott család- vagy közösségi tag a ravatalon, s aztán körükben a helység temetőjében aludta örök álmát. A temetésen mindenki részt vett, a gyászban is az egész közösség osztozott. A nyugati civilizáció tanatológiai modelljei közül az egyik legátfogóbbat Philippe Ariès alkotta meg. Szerinte a halállal szembeni állásfoglalás hosszú évszázadokon keresztül statikusnak tűnt. Mégis a változás bekövetkezett, először alig észrevehetően, lassan, de a 18. századtól egyre gyorsulva. A 18. században a nyugati civilizáció képviselőjének a halál új jelentést hoz, más jelentéssel bír. Foglalkoztatni kezdi a halál kérdése, ám az elmúlás természetes felfogását felváltja egy, a halált felmagasztaló, eldramatizáló állás-

pont. A felvilágosodás emberét kapzsisága miatt nyugtalanítja a halál kérdése. Megváltozik a haldokló és a család viszonya, a keserűség, a vigasztalhatatlan gyász uralkodik el az embereken. A la mort de soi-ból, la mort de toi lesz, azaz míg az előbbi évszázadokon át a halál egyéni probléma volt, addig a 18. századtól a közösség problémájává válik. - írja Ariès.

A halálról vallott eszméket részletesen tárgyalja Szabó Péter, ám művéből számunkra a főúri temetési ceremónia emelendő ki, mely eltér a széles tömegek körében dívó rítustól. Szabó álláspontja szerint a szertartás látványossági elemeit gyakran kölcsönözték a központosított hatalommal kapcsolatos, úgynevezett elitkultúra hagyományából. A főúri temetési ceremóniát világi emberekből álló testület rendezte meg, egyháziak közreműködésével. Ha a főúr hátrahagyott végrendeletet, a testamentumos urak hajtották azt végre. Ám a ceremóniarendezést egyeztetni kellett a hagyománnyal és a végrendelező vagy a rokonság elképzeléseivel. Gyakran a főúri végrendelet adott instrukciókat a kollektív ceremóniatervezéshez. A barokk temetési pompa egy folytonosan átrendeződő színpadkép. A szerkönyv a szó szerinti értelemben vett forgatókönyve, egy egyházi előírás, amelyet egyeztetni kellett a végrendelettel és a család akaratával. Számos halotti beszéd utal arra, hogy a rituálé már a beteg ágyánál megkezdődött: a haldoklótól sorra elbúcsúztak családtagjai, meglátogatták barátai, miközben a lelkészek és gyakran az orvosok is éjjel nappal ágyánál ültek. A látogatásnak fontos mozzanata volt a haldokló búcsúja, bocsánatkérése és áldása. Ezek az elemek megisméltódnak a temetés során a halotti beszédek zárómotívumaként. Bár nehéz elválasztani egymástól a halálos ágyánál elhangzott szavakat és a parentációk írói által rögzített szimbolikus búcsúzást, a sémák között mégis találhatunk egyedi jellegzetességeket. A búcsúzás után a végrendelezés és a temetés körüli teendők elintézése váratott magára. A halál beállta után általában egy nappal a szertartás a halott házában folytatódott, ahol általában el is hangzott egy könyörgés vagy gyászbeszéd. Onnan a gyásznép a templomba vonult, ahol megtartották a gyászszertartást – ez leginkább a halotti kárta első része, a prédikáció volt. Ezután a sírig vonult a gyászmenet, ahol a „cryptaba” tételkor hangzott el az oráció vagy laudáció. A megkonstruált, ünnepélyes búcsút a koporsó sírbahelyezése zárta le. Ekképpen a „nyilvános keserűség gyászos színházában” lehullt a függöny, ám a színpadképek tovább éltek a látvány résztvevőiben. –írja Szabó.

A fent említett rituálék felvázolásával megállapíthatjuk, hogy a halotti beszédek világi része, azaz a halotti oráció a temetési szertartás részeként gyakorlatilag a reprezentatív nyilvánosság hordozója. Habermas nyilvánosság modelljét a résztvevők mind ismerik, csupán feleleveníteni szeretném az idevonatkozó részt, hiszen értelmezésem kiindulási pontjának tekintem. Ismerve a sokrétű bírálatot használok modelljét, mely szerint a reprezentatív nyilvánosság nem társadalmi kategória, hanem státusismertetője. Ennek az a szerepe, hogy a privilegizált társadalmi csoportok és az uralkodó hatalmat demonstrálhassák alattvalóik előtt. A reprezentatív nyilvánosság legkésebben a barokk kor udvari életében

és a nagyszabású ünnepeiben nyilvánult meg. Az egyházi rituálék szintén a hívek előtti reprezentációnak tekinthetők. A rendi társadalomra jellemző nyilvánosság tipikus megnyilvánulása és legtovább fennmaradt formája az egyházi rituálé – vallja Habermas. Ebből kiindulva a nemesség megkonstruált temetési szertartása is reprezentáció, hiszen az sem a népért adatik elő, hanem a nép „előtt” reprezentálja a nemesség családja, utódai uralmát. Az általam vizsgált halotti beszédekben szereplő grófi tisztség az újkorban az uralkodó által adományozott öröklődő főnemesi címmé vált, tehát az utódok szerepét igencsak meghatározta a „hatalomátvitel” körüli ceremónia.

Az arisztokrata udvarokban megszülető udvari kultúra, melynek részévé vált a temetési ceremónia is, a közéletiség különböző megnyilvánulási formáit jelenítette meg. Emellett a vallásos hitélet is a legtöbb esetben a nyilvánosság előtt zajló megnyilvánulás, ezért mondhatjuk, hogy az egyházi szertartásokon, temetéseken való részvétel a közélet részévé vált. A reprezentáció „kelléke” az antikvitásból eredeztethető attribútumok: az előkelő nemzettség, dicséretes tulajdonságok, hazaszeretet, méltóság. A beszédek fő vonásai az allegóriákkal, metaforákkal zsúfolt, bonyolult stílus, a nemesi hiúság legyezgetése, a hajbókolás a nagyurak, rangok és címek előtt. Ezek a jellemvonások mind megtalálhatók forrásainkban, különösképp a férfiak felett mondott búcsúbeszédekben, ahol általában a nemes származású elhunyt részt vett az államapparátusban és tetteit, hazafiságát oldalakon keresztül ecsetelhette az orátor.

A temetések alkalmával nyilvánosan elhangzott egyházi beszédek hatását nehéz felmérni, azt azonban tudjuk, hogy a halotti beszédek hallgatósága korra, nemre, társadalmi helyzetre való tekintettel heterogén volt. Férfiak, nők, gyermekek, idősek és fiatalok, írástudók és analfabéták, polgárok és mesteremberek, földművelő parasztok egyaránt hallgatják a nemes család képviselői mellett ezeket a beszédeket, melynek a hallgatóság meggyőzése és befolyása a célja. Az ebben a státuszban még csak néző (spectator) „nép” tanúja ennek a reprezentációnak, vevő a pompára, a látványos elemekre, de értelmezésem szerint a rituálé népszerűségének elterjedésével, már képes ezekre reagálni, a passzív nézőből aktív megfigyelővé válik. Látja és megtanulja az illetékesekben illő dramaturgiára épülő búcsú elemeit. Ezek fényében talán nem túlzás azt állítanom, hogy meg is valósította szerepét az emlékbeszéd, mert a jól megkoreografált, ünnepélyes búcsúzás során sikeresen reprezentálta magát az arisztokrácia a nagy tömegek előtt.

Értelmezésemben tehát mindez nem csak a vallásossággal magyarázható, inkább egy status ismertetőjel, kötelező reprezentáció megnyilvánulása, ahol a rituálé felsorolt elemei elengedhetetlenek, és ennek megfelelően a megfigyelő is szerves része a szertartásnak. A leírt és kinyomtatott prédikációk, főleg a halotti beszédek több példányban jelentek meg, gyakran ingyen is osztogatták őket, de leginkább a könyvkereskedő árulta. A szerzők gyűjteményeket állítottak össze a beszédekből, amelyek keresett prédikációs segédletekké és hitbuzgalmi olvasmányokká válhattak. A beszédek elmondása és megjele-

nése a kisebb városokban és az udvarokban az irodalmi élet nagy érdeklődéssel kísért, gyakran egyedüli fóruma volt. Ezekkel a hátramaradtak emléket állítottak az életből elköltözötteknek, ugyanakkor a beszéd írója is megkapta azt az elégtételt, hogy a neve szélesebb körben ismertté vált. A halotti orációk nyomtatásával valami jó és dicséretes szokást kezdenek el az utókor számára, mert az emlékbeszédek célja a halott dicsérete és a jó emlékezés fenntartása, az élők épülésének szolgálata.

A halotti beszédek tanító jellegüknél fogva különösen alkalmasak arra, hogy a társadalmi elvárásokat bemutassák. Feladatuk a halott emlékének fenntartása mellett elsősorban a mintaállítás volt. Témájukban így tulajdonképpen az élet bármely területéhez kapcsolódhattak – és kapcsolódtak is – hiszen a jó halál a jó élet szemszögéből értelmeződött. Mivel azonban a halálhoz kötődő szertartás részeként hangzottak el, az utolsó pillanatok gyakran nagy hangsúlyt kaptak bennük. A halotti beszédek „alkalmaztatásai” megadták a „jó halál” forgatókönyvét, a látogatók és a temetés résztvevőinek felsorolása pedig meghatározta azt a csoportot, amely magára érvényesnek tekintette a rituálét.

Meglátásom, hogy a kor ízlésvilágának, elvárásainak, társadalmi gondolkodásának és íratlan szokásrendszeré-

nek megállapítására legalkalmasabbnak a halotti beszéd bizonyul, hiszen a rokonság, az ismertségi kör és a jelenlévő hallgatóság jóváhagyásával hangzanak el a beszédek. Ez az a műfaj, amelyik a korban leginkább tömegesnek tekinthető, és leginkább kifejezi a közízlést, hiszen a szónok minden szava a közönség és a család ellenőrzése alatt hangzott el, illetve jelent meg nyomtatásban. A műfaj maga az időszak tömegkultúrájának terméke.

A halotti beszédekben a megfigyelt és a megfigyelő áll szemben egymással. A megfigyelt ez esetben nem csak az elhunyt, hanem annak mikro- és makró környezete, hiszen láthatóvá válnak a családtagok, barátok, kapcsolatok, pozíciók, az elhunyt egész élete természetesen csak annyira, amennyire az ellenőrzés engedi, hogy belessünk életükbe. A megfigyelt tehát hagyja magát megfigyelni, hozzájárul ahhoz, hogy megfigyeljék, a megfigyelő, azáltal, hogy részt vesz a halál-temetés körüli szertartásban elfoglalja megfigyelői pozícióját. A nyomtatásban való megjelenést követően az olvasó a másodrendű, a halotti beszédeket kutató pedig harmadrendű megfigyelő. Mindegyik más módszerekkel dolgozik, mást lát, tekintete másra irányul. ¶



Gombostűhegyen. Emberi és állati szervek ábrázolásának gyakorlata a 18. században

FEKETE ILONA

Előadásomban egy olyan jelenséggel foglalkoznék, amivel a 18. századi illusztrált természetrajzi és orvosi irodalom tanulmányozása során találkoztam. Ebben az időszakban jelent meg a máig felbukkanó láttató és a nézőt egyidejű megfigyelővé tevő ábrázolás, azaz amikor a vizsgált állatot vagy szervet gombostűvel rögzítik az ábrázolni kívánt pozícióban.

Az ilyen típusú illusztrációkat egyaránt megtaláljuk egy trópusi békákat bemutató műben (August Johann Rösel von Rosenhof: *Historia Naturalis Ranarum Nostratium Oder Die Natürliche Historie Der Frösche hiesiges Landes*. Nürnberg 1758), mint a bécsi Josephinum szakmai közönséget célzó füzetében (*Beobachtungen der kais. königl. Medicinisch- chirurgischen Josephs-Academie zu Wien*. Wien 1801). Széleskörű természettudományos irodalomban lehet vizsgálni ennek a módszernek a gyakorlatát.

Rövid összefoglalóban arra keresném a választ, hogy az ábrázolás kialakulását mennyire befolyásolta a gyakorlat, az ábrázolni kívánt forma, milyen gondolkodás, tekintet változására utal egyes emberi szervek ilyen módszerrel történő ábrázolása, inkább szakmai vagy inkább a „miscellanea” jellegű irodalomban jelenik meg, illetve függött-e olvasóközönségétől használata. ¶

A látható és a láthatatlan dél-ázsiai és afrikai muszlim diaszpórákban

NAGY TERÉZIA

Előadásomban a budapesti és magyarországi dél-ázsiai és afrikai muszlim diaszpórákban végzett terepmunkám tapasztalatai alapján kívánom bemutatni azt, ahogy a látható és a láthatatlan fogalmai és elvei megjelennek mind a terepmunkámban, mindpedig a megfigyelői pozícióm sajátjaiból kifolyólag.

A látható és láthatatlan összekapcsolódik az elfogadás, a tilalom és a hatalom dimenzióival. Részben árnyalja a képet, hogy az egzotikum megmutatkozni kíván és mind a megengedhető, mindpedig a megengedhetetlen mentén kijelöl olyan határokat, amely a látható és a láthatatlan opozíciójához vezeti vissza az értelmező megfigyelőt.

A látható dolgok (cselekvések, momentumok, tárgyak) egy része a megengedhető területén belül jelennek meg, s ezen esetben értelmezhető az észlelés is, a megfigyelés és a megmutatás is megengedett. A látható/láthatatlan és

megengedhető/megengedhetetlen mátrixának további elemei azonban az illem, szokás, törvény (saría), hatalom valamint a tudatos és tudattalan, rejtett és feltárt fogalmai mentén értelmezhetőek tovább. De még ott is ahol a megengedhetetlen uralkodik, azaz például az ellenkező nemű irányába fordulnak a társas érintkezés során, még ott is az aktor mellett való elnézés rápillantással és/vagy észleléssel, „tekintetbe vétellel” jár együtt.

Az előadásom választott címéből adódóan reflektálni kívánok Merleau-Ponty gondolataira is, valamint a megfigyelői szerep kapcsán Crapanzano és Hannerz (látásmóddal kapcsolatos) elgondolásaira. ¶

A délszláv háború reprezentációs formái és a Másik, akinek a diskurzusok szólnak

BAUMANN TÍMEA

Adélszláv háború reprezentációjának vizsgálatakor óhatatlanul szembesülünk a látás, a megfigyelés és a tekintet kérdéskörével. Különösen, ha egy mikroközösséget emelünk ki vizsgálódásunk tárgyaként, vagyis a Sartre-i szemléletet követve inkább Másikként, akivel kutatásunk során viszonyba kerülünk. Esetemben ez a Másik a kopácsi magyarok közösségét jelenti, akiknek a délszláv háborúval kapcsolatos emlékezetét, és ennek narratívában történő megjelenítését vizsgálom – tudatosítva a kutatásban a fentebb vázolt alapviszonyt, amely a tekintet filozófiájának is egyik alapfogalma. A reprezentáció kérdésköréhez elengedhetetlennek tartom Foucault diskurzuselméletének felhasználását is, valamint a narratíva fogalmát boncolgató elméleteket – így Paul Ricoeur írásait. Ugyanakkor mivel egy olyan esemény, léthelyzet reprezentációjáról van szó, amelynek idővel a történelem részévé kell válnia, így figyelembe kell vennünk a vizsgálatkor a történetírás narrativista paradigmáját és ennek vitáit is. A pszichológia pedig épp szintén sokat tett hozzá ehhez a vizsgálati körhöz az önéletrajzi elbeszélés és az elbeszélte identitás kérdésének vizsgálatával. Előadásomban két szintjét szeretném megragadni a reprezentációknak. Az egyik szinten (makroszint) azokra a hivatalosan, a médiában, filmekben, történeti munkákban vagy szépirodalmi művekben terjedő diskurzusokra szeretném felhívni

a figyelmet, amelyek a délszláv háborút több, egymással versengő, magasabb szintű diskurzus mentén reprezentálják. Ezeknek az elbeszélési módoknak a befogadó alanya, az a bizonyos sartre-i Másik meglehetősen heterogén. A reprezentáció meghatározhat önmaga számára egy elérni kívánt célcsoportot, akinek mesél, aki számára diskurzust szolgáltat. Ugyanakkor ezeknek az ábrázolásoknak vannak olyan befogadók is, akik nem esnek bele ebbe a célcsoportba. Ilyen befogadóknak tekinthetők a horvátországi magyarok mint a háború személyes átélői, akik számára a felkínált diskurzusok kevéssé jelentenek mintát saját élményeik reprezentálására. Itt a magyar származásnak nem abban látom a szerepét, hogy feltétlenül etnikai alapon kellene differenciálni a délszláv háború emlékezetét. Sokkal inkább abban, hogy a háború történetének reprezentációs síkján egy nemzetek mentén definiált konfliktus jelenik meg, amellyel egy magát magyarnak valló közösség kevéssé tud identifikálódni, és saját emlékezetének narratíváját nem tudja ezektől a diskurzusoktól kölcsönözni. Az a „köztes”-lét, amelyet magyar kisebbségként a délszláv háborúban megélt, nem jelenik meg ezekben a diskurzusokban. A kérdés tehát, hogy hogyan kezelik ezeket a magasabb szintű diskurzusokat a Kopácson élő magyarok saját emlékeik elbeszélésével kapcsolatban. Egy másik szintje a reprezentációnak (mikroszint), amikor a terepen dolgozó

kultúrantropológus válik azzá a tekintetté, amelyben a helyiek „másik-által-látottnak” értelmezik magukat. És megfordítva, számomra mint kutató számára is minden egyes interjúalanyom az a Másik, aki engem kontrollál tekintete által, és megítél. Egy narratív életútinterjú esetében fontos figyelembe venni ezt a viszonyt: hogy én, a kutató vagyok az a Másik, akinek az interjú alanya elbeszél, reprezentál. Így tehát az én, önmagamtól megfoszthatatlan külső és belső tulajdonságaim – többek között, hogy magyar vagyok, nő és diplomás – tudattalanul is

alakítják az elbeszélő narratíváját: az élettörténet most Nekem szól, és mindannak az intézményrendszernek és világnak, ami mögöttem áll. Ha pedig a narratíva ilyen mértékben befolyásolódik az alapvető Én-Másik szituáció által, akkor ezt a kutatónak elemzése részévé is kell tennie. A kutató nem kerülhet zárójelbe, önmagát is reprezentálnia kell munkájában a teljes kép érdekében. E kérdés módszertani fontossága miatt erre a viszonyra is szeretnék reflektálni, és példákat hozni előadásomban. ¶



Passing

HORVÁTH KATA

„Irene és Clare, miután több éve nem látta egymást egy kávézóban találkozik, és mind a ketten fehérnek színlelik magukat. S ahogy mind a ketten felismerik a másikat, és feketeként ismerik fel egymást, megfelel annak a hosszúra nyúlt pillanatnak, amikor erotikusan elnyelik tekintetükkel a másikat. (...) Irene úgy érzi, hogy Clare bámulja, és nyilvánvalóan visszanéz, mert megjegyzi, hogy Clare-en a zavar legkisebb jele sem látszott, amiért ilyen alaposan megvizsgálta valaki. Irene aztán érezte, hogy előnti a pír, mert a másik nő annyira nézi, és nem mert felpillantani. Azon gondolkodott, hogy mi lehet az oka ennek a kitartó figyelemnek? Talán annyira kapkodott a taxiban, hogy fordítva vette fel a kalapját? Irene tehát az első pillanattól kutakodónak érzi Clare tekintetét, mintha leleplezéssel fenyegetné, s először ő maga is bizalmatlan vizsgálódással viszonzozza, csak később érzi, hogy egészen elcsábul a másik nő tekintetétől: Lopva még egy pillantást vetett rá. Még mindig nézte. Milyen különös sóvárgó szeme van. Irene nem akarja, hogy nézzék, de aztán feloldódik a pillantásban (...)”
„Amikor tehát hosszú idő után először találkoznak, és együtt kávéznak egy teraszon mind a ketten fehérnek színlelik magukat. S mégis, Irene szerint Clare túl messzire megy, mert nem csak alkalmanként színleli, hogy fehér, hanem egész életében, és házasságában is.”

Előadásom témája a „passing” (színlelés, átlépés) jelensége lesz. Nella Larsen Passing című regényének háromféle értelmezéséből kiindulva arra kérdezek rá, hogy bőrszín és nőiség hogyan jöhet létre egymáson keresztül, hogyan képesek „átszínezni” egymást. Az értelmezések érdekessége, hogy mindegyik különböző pszichoanalitikus elméletet von be a bőrszín konstruálódásának és a passing jelenségének elemzésébe.

Az előadás végén felvetem a lehetőséget, hogy miként fordítható le ez a problematika saját kutatásom – cigány különbség konstrukciójának – kontextusában. ¶

Pillantás a maszk mögé

MINORICS TÜNDE

Előadásomban kulturális antropológiai kutatásom azon kérdéseit fogalmazom meg, amelyek a résztvevő megfigyelői szerepemből adódnak. Kutatásommal az egyén és közösség viszonyának, reprezentációjának egy rituális szerepen keresztül, informális csoportokban történő megnyilvánulásait szeretném bemutatni. A busójárás állandó alakjának, a busónak a szerepén keresztül, az ő szemszögéből mutatom be és értelmezem a busójárás rejtett rítusvilágának a beöltözést megelőző állapottól a „busóvá” válásig tartó időszakát, tehát az átváltozást, a beavató rítusokat, a cselekvések, játékok funkcióit, rituális megjelenésüket, a busók viselkedését.

A busók a maszkok mögé, egy másik világba rejtőzve, maguk mögött hagyva a mindennapok világát, az ünnepelni akarás szándékával lépnek be és ki egy sajátos, a hétköznapoktól eltérő társadalmi-kulturális térszínbe.

Ez a világ térben, időben, cselekvéseiben is eltér a megszokottól, benne felfüggesztődnek a hétköznapok normái. Victor Turner antropológus által „küszöb”-nek nevezett tér, idő és cselekvések jönnek létre. Benne a „küszöbemberek” egyszerre vannak bent és kint, szabadon közlekednek a „küszöbön”, és sehol sem érhetők tetten. Valamiféle szakrális karakterrel rendelkeznek, mely a társadalmi normákról, struktúrákról való leválásukkal jön létre.

A kulturális antropológiai kutatás egyfajta beavatás élményét adja a kutató számára is, hiszen meg kell próbálnia a kutatottak szemével látni a világot. Ebben az esetben ez egy kettős beavatódás, hiszen a kutatottak is egy beavatás, egy átváltozás élményét élik meg, amikor maszkot öltenek.

Ahhoz, hogy megértsem őket, és az ő világukat, úgy kell látnom, ahogyan ők, úgy mintha benne élnék az ő

világukban. Meg kell értsem pillantásukat, hogyan látják és milyennek a világot maguk körül.

Bele kell bújjak a „küszöbember” szerepébe ahhoz, hogy belülről érezzem, lássam milyen életet él.

A résztvevő megfigyelés és az antropológiai fotózás, mint terepmunka módszer célja és értéke a kutató számára elsősorban az információ és az adat. Fotózáskor igyekszem „belülről kattintani”, olyan pillanatokot megragadni, melyek a maszkot viselő ember belső világát keresik:

Szimbolikus viselkedésformáinak jelentéseit. Egy személy vagy csoport leválásának jelképeit a társadalmi struktúra egy korábbi, rögzített pontjáról vagy egy adott kulturális feltételrendszerrel. Az ünnepelni akarás, társas szórakozás, nyílt játéktér, a mindennapoktól eltérő, más világba rejtőzés, lazább kommunikációs és interakciós csatornák, káosz – szabálymechanizmus, vágyak, kívánságok nyilvános térben történő megvalósításának prezentációit.

A busók rejtett világának megértésében előnyösnek érzem személyes kötődésem a városhoz (ott születtem és éltem 2004-ig). Nem jelentett problémát a terepismeret, valamint az információkhoz jutás, de állandó önellenőrzést kellett végezniem, hogy gondolatban ne folytassam, egésszítsem ki és értelmezzem az általam megélt, „tanult” dolgokkal, vélt ismeretekkel a látottakat.

Egyszerű és gyors volt a csoportokba való beilleszkedésem, az emberi kapcsolatok természetesek voltak. Kévésbé volt „színpadias” az előttem zajló és velem szemben megnyilvánuló viselkedés. Mégis évek teltek el, mire úgy éreztem, úgy viselkednek, mintha ott sem lennének, és nem azt látom, amit ők akarnak, vagy hagynak, hogy lássam. ¶

A megfigyelők megfigyeléseinek megfigyelése, azaz a személyközi vizuális kommunikáció közelről történő vizsgálatának tapasztalatai

PAPP ÁBRIS

Szakdolgozatomhoz kapcsolódó kutatást végeztem 2006 nyarán, egy általam jól ismert vas megyei falu lakóinak körében. Érdeklődésem középpontjában a házi videokamera, illetve a mobiltelefont képrögzítésre használók csoportjainak sajátosságai, az eszközökhöz kapcsolódó gyakorlatok és társas helyzetek álltak. Bár a két médium által megteremtett képi kultúráról, és az eszközök elterjedtségéről vannak információink, e tárgyak mindennapi használatának körülményeiről, - az egyén életútjába valamint egyéb képkészítési gyakorlatába való beágyazottságáról – homályosak az ismereteink. Hiszen egy képből immanens módon sohasem olvasható ki teljes bizonyossággal sem az alkotó indítéka, sem pedig azon funkciók palettája, melyeket végül betölt az elkészült mű. Jelen kell lennünk fizikailag, hogy egyszerre érzékeljük a lefilmezhető dolgok sokaságát - amit aztán összehasonlíthatunk az adott nézőpontból előállított reprezentációval – a képkészítő arc- és testjátékban megmutatkozó, és esetlegesen szóban is kifejezett tudatállapotát, és végül a befogadók reakcióit. Ezért az interjúkkal, baráti beszélgetésekkel fűszerezett résztvevő megfigyelést választottam, mely fényt derített a kamera két oldalán elhelyezkedők egyenlőtlen viszonyára, a videók készítésének és megtekintésének szociális, illetve lélektani aspektusaira, no és persze ezen eszközök kölcsönhatására a XXI. századi magyar falu valóságával. A munka jól sikerült, és fontos állomását jelentette életemnek, hiszen az alkotás élménye megerősítette társadalomkutatói ambícióimat, valamint elősegítette felvételemet a PhD programba. (Disszertációm témája a falusi életmód változásai, az új szerepek és stratégiák kialakulásának dokumentálása.)

Jelenlegi előadásomban elsősorban nem az eredmények bemutatására, hanem a saját kutatói szerepem introspektív elemzésére vállalkozom. Elvégre érdekesnek tűnik a folyamat, mely során a passzív diákból kutatóvá, a falu eseményeit rögzítő hobbi videóból a vizuális kommunikáció szisztematikus szemlélőjévé váltam. Miközben a korábbi nyaralásaim színhelye munkahelyé, kedvenc időtöltéseim némelyike – pl. csevegés a kocsmában – hasznos időtöltéssé avanszált, olyan szerepkört eredményezve, melyben jól éreztem magam, s melybe azóta is visszavágyom, hiszen életem sok központi kérdésére kaptam – bár csak ideiglenesen – választ: Hogyan használhatok egy számomra fontos közösségnek, úgy hogy közben megvalósítom önmagamot? Mi módon egyeztethetem össze a tiszta és nyugodt – rusztikus – környezetben való létezést alapvetően nagyvárosi szemléletmódommal, kulturális gyakorlataimmal, valamint „értelmiségi” szerepemmel. Érdemes-e a faluval foglalkozni médiászociológusként? Lehet-e új nézőpontból látni és láttatni a

régit? Lényegében ezen kérdések különböző applikációinak vizsgálata képezi disszertációm témáját. (Globális-e a falu? Idegenek a faluban. A détournement szerepe a vidékfejlesztésben.)

A hozzászólásomban tehát kitérek a résztvevő megfigyelői szerep felöltésének körülményeire, bemutatom a kapcsolatot az audiovizuális eszközök használata és a képen lét tudatállapotának önismeretet erősítő mivolta között, továbbá elemzem a megfigyelő tekintete és rácsodálkozásai által generált új nézőpont jelentőségét, párhuzamba állítva a videó- és fényképkészítés sajátosságaival. Miután beszámoltam a „közele olvasat” élményeiről, nehézségeiről, no és elkerülhetetlen hibáiról, számba veszem kész munkám – melyet több falusinak is megmutattam – tényleges, Kenyeri községre gyakorolt hatását, végül fölvezélok a vizuális szociográfia lehetőségeit. ¶

Megfigyelés mozgásban

PÓCSIK ANDREA

Előadásom alapjául egy olyan média archeológiai kutatás szolgál, amely során Jonathan Crary nagyhatalmú művének (A megfigyelő módszerei, Budapest, Osiris Kiadó, 1999) szellemében, a 19. századi technológiai vívmányoknak a modernitás vizuális rendszereiben, a körülvevő létező és konstruált világok észlelésében, megismerésében kulcsszerepet tulajdonítunk.

Jelen esetben azon összefüggések feltárására vállalkozom, amelyek – feltételezésem szerint – Dziga Vertov, orosz avantgárd filmrendező látásmódja, egyben formai megoldásai és a vonatút során kialakuló különleges érzelmi, intellektuális állapot által befolyásolt élményszerzés, tapasztalás, észlelésmód között állnak fenn. Reményeim szerint megismerésükkel közelebb jutunk a filmi észlelés mint egyfajta valóságfeltáró módszer mibenlétének bizonyos összetevőihöz is. A vonat – mint látni fogjuk – az orosz rendező művészetében nem egyszerű motívum, metafora, ahogyan azt előtte és utána is számos alkotó használta, bár bizonyos szekvenciákban nyilvánvalóan ilyen szerepet is betölt. Ezt jóval meghaladja: többféle értelemben is munkaeszköz, Vertov vasúton utazva óriási távolságokat tett meg, hogy elérje forgatási helyszíneit, ugyanakkor a konkrét utak során szerzett élményanyagot – tudatosan vagy ösztönösen – beépítette filmi kifejezőeszközeibe, a vonatút során kialakuló észlelési módot egyfajta modellként használta.

Az általam fontosnak ítélt kapcsolatrendszert a következő útvonalak kijelölésével igyekszem feltárni: elsőként

ismertetem egy számunkra lényegi fontosságú szerző, Wolfgang Schivelbusch (Geschichte der Eisenbahnreise – Zur Industrialisierung von Raum und Zeit im 19. Jahrhundert Hanser Verlag 1977) azon megfigyeléseit, amelyek a vonatközlekedésnek a kulturális észlelésre kifejtett hatásait tárják fel. Ez a kivételes antropológiai szemléletű kultúrtörténeti munka kortárs leírások alapján követi nyomon „a tér és idő iparosításának” 19. századi történetét. Bizonyos értelemben – bár jóval korábban született –, adalékul szolgál a Jonathan Crary által modellezett „a modernitás alanyaként és termékeként működő megfigyelő” módszereinek további elemzéséhez.

Schivelbusch kutatásainak fényében könnyebben megértjük majd Dziga Vertov különleges látásmódjának, alkotói hozzáállásának formálódását. Először áttekintjük ennek a folyamatnak a történeti hátterét, majd áttérünk a rendező elméleti és gyakorlati munkásságának azon elemeire, amelyek szorosan vizsgálódásaink tárgyát képezik. Filmpéldák segítségével elemezzük az orosz rendező „megfigyelési módszereit”.

A látás mechanizálódásának egyik legkitartóbb kutatója olyan életművet hagyott maga után, amely bizonyos időszakokban, irányzatokban (pl. a hetvenes évek magyarországi filmnyelvi kutatásai, underground filmek) rendkívül fontos inspirációs forrásul szolgáltak, és meggyőződésem, hogy megismerése a jelenkori médiakultúra értelmezéséhez is elengedhetetlen. ¶



Fokalizálni egy nőt

BÁLINT KATALIN

Előadásomban arra szeretnék választ kapni, hogy lehet-e kapcsolódási pontokat találni a pszichoanalitikus, a feminista és a narratív filmelméletet egyaránt foglalkoztató tekintet fogalmak között. Lacan (sartre-i eredetű) tekintet fogalma többek között Kaja Silverman (1996) közvetítésével, Freud szkopofília fogalma Metz és Laura Mulvey (1974) szövegén keresztül, Genette fokalizáció fogalma többek között Jost (1989) és Deleyto (1991) tanulmányain keresztül jelent meg a filmelméletben. Előadásomban konkrét film-elemzésen keresztül szeretném megvizsgálni a lehetséges átjárást, megfelelést ezen terminológiák között. Vajon lehet-e igazolni a feminista filmelméletnek „a férfi tekintet – a nő mint a tekintet tárgya” terminológiával kapcsolatos állítását a narratív filmelmélet „fokalizáló/fokalizált” fogalompár felhasználásával? ¶

A tekintet fogalma Jaques Lacan elméletében

BOTTKA PETRIK

Előadásomban szeretném röviden ismertetni Jaques Lacan Tekintetről szóló elméletének egyes vonatkozásait, valamint megkísérlem bemutatni Michael Haneke „Rejtély” (Caché) c. filmje példáján keresztül, hogy a Tekintet fogalma hogyan járulhat hozzá a filmes élmény és a látvány egyes hatásainak megértéséhez.

A filmelmélet és a pszichoanalízis lehetséges kapcsolatát vizsgáló, és részben a lacani pszichoanalízis meggondolását is felhasználó hagyományos elméletek a tekintet kérdését leginkább a néző, a befogadó, az apparátus szemszögéből vizsgálták. Ahogy Christian Metz „A képzeletbeli jelölő” c. munkájában kifejti: a megfigyelő, mint „észlelt” hiányzik ugyan a képről, jelen van azonban omnipotens észlelőként, melynek folytán a határtalan uralom, fennhatóság érzését tapasztalhatja meg – ezt az élményt a tükörstádium során megtapasztalt fragmentáltság illuzórikus legyőzésének grandiózus örömeivel állítja párhuzamba. Lacan számára azonban a szemlélődben létrejövő egységes kép(zet) a látvány hatásának csupán egyik aspektusa. A látás dimenziójában megnyilvánuló vágy-dinamikában strukturális értelemben fontos szerepet játszó Tekintet fogalma Lacan értelmezésében nem feltétlenül jelenti sem a néző látómezejét, sem pedig egy konkrét másik szubjektum ránk pillantását. Sokkal inkább a kép, a tárgy olyasfajta vakfoltja, amely egyszerre jelenti egyrészt azt a hiányként feltűnő pontot, amely a szubjektum számára a látás vágyának felkeltője, másrészt azt a helyet, ahol a szubjektum maga is „eltűnik” a képben. Az önhasadás árán létrejövő, énje tükörképében, tudatos megismerésében az „önmagaság” káprázatába vesző szubjektum számára a maga léte teljes egészében sosem válik megragadhatóvá. Tapasztalatának alapélménye egyfajta szimbolikus kasztráltság, Lacan a kis-a-tárgy fogalmát vezeti be, azon privilegizált tárgy kifejezőjeként, amely az elsődleges szeparáció, kasztráció hatásának maradványa, és amely szorosan összefügg azzal az érdeklődéssel, amelyet a szubjektum saját hasadtsága iránt tanúsít. A kis-a-tárgy vágyát mo-

bilizáló külső okként képes feltűnni, de alapvetően egy megragadhatatlan, felfoghatatlan hiány, űr, amely körül vágya mindig köröz, és amelyhez leginkább fantáziája segítségével alakít ki viszonyt.

Mondhatnánk azt, hogy „látom magam/a képet, tehát vagyok - ott, ahol nem látom magam/a képet”. A szem bizonyos értelemben szimbolikusan kasztrált, a Tekintet pedig a kép hiányzó, elfoghatatlan, és eltűnő foltja, amely mégis lényegi és csalogató a szem számára: a látás vágyának tárgyi oka (kis-a-tárgya), amely a látómező tudatalanjából bukkan elő. Saját nézőpontunktól, szemünk látásától függetlenül már mindig is benne vagyunk a képben, meg vagyunk pillantva a Tekintet által, „vonatkozik ránk”, „közünk van hozzá”. A Tekintet nem pusztán azáltal kitüntetett, hogy láthatatlan, hanem, hogy képes olyan különös esetlegességgé, megfosztottsággé megjelenni, amely felidézi a kasztráció okozta veszteség foltját, szertefosztatja látvány biztonságos uralásának illúzióját. Egy műalkotás, pl. egy festmény, vagy egy film hatással lehet ránk azáltal, ahogy képes megmutatni valamit Tekintet játékaiból, abból a dinamikából, ami a látható és a láthatón túli között zajlik. A Tekintet a mindent befogni vágyó önelégült látvány „szökevényeként” azáltal válik kitüntetetté, hogy megragadhatatlan, és a fantáziák különösen érzékeny célpontjává válik.

Michael Haneke filmjeivel kapcsolatosan a következőket mondja: „[Filmjeimet] egy olyasfajta mozi védőbeszédének szánom, amely a gyors és hamis válaszok helyett a folytonosan visszatérő kérdések melletti elidőzés, a megerőszkoló közelség helyett a megvilágító távolság, a fogyasztás és egyetértés helyett a provokáció és párbeszéd oldalán foglal állást”. Szeretném bemutatni, ahogyan „Rejtély” c. filmje képes a konfrontáció megteremtésére; ahelyett, hogy elvarná, rövidre zárna a Tekintet problematikáját, megmutatja azt, annak ellentmondásos mivoltában, működésében. ¶¶

